

62 49357

11184

U.S. 5A

F. J. U. 4. 2003

Ба 49357

Беларуская Рэспубліканская бібліятэка
аг аўтара.

Б 49357

9. VII. 1928.

Беларуская архітэктурна ў XI і XII ста- лецьці.

1.

Пахаджэньне беларускіх архітэктурных помнікаў XI-XII ст. і месца
іх сярод помнікаў усходня-славянскага будаўніцтва.

З канца XI сталяцця політычныя і гандлёвыя сувязі бе-
ларускае тэрыторыі на пэўны час уцягнулі яе ў сфэру бізантыц-
кага культурнага ўплыву, што пашыраўся часткова праз Кіеў,
часткова-ж праз тыя, здаўна зьвязаныя з ёю ў гандлёвых адно-
сінах усходнія землі (Малая Азія, Сірыя, Каўказ), якія ў большай
ці меншай ступені зрабіліся к гэтаму часу првінцыямі Бі-
занты альбо ў кожным выпадку блізка залежнымі ад яе ў куль-
турным сэнсе краінамі. У галіне артыстычнае творчасці гэта
выявілася ў першую чаргу (калі ня лічыць прывозу некаторых
дробных бізантыцкіх аздоб, што з гэтага часу трапляюцца ў кур-
ганох) у перайманьні пэўных форм царкоўнае архітэктурны, дый
наагул ў самым факце зьяўленьня тут гэтага невядомага раней
мастацтва, чаму асабліва спрыялі і тыя новыя соцыяльна-эконо-
мічныя ўмовы, якія ў гэты час утварыліся на Беларусі. Пасту-
повае разьвіцьцё і ўзмацненьне гандлёвых зносін у розных на-
прамках, пераважна па водных шляхох, у сувязі, часткова, з эконо-
мічным аслабленьнем і заняпадам Кіеву, яшчэ ў папярэднюю
эпоху выклікала ў найболей важных пунктах гэтых шляхоў, га-
лоўным чынам па верхняй плыні Дняпра і ў вадазборы Заходняе
Дзьвіны сфармаваньне цэлага шэрагу значных гандлёвых, а пазьней
і політычных асяродкаў. Адначасна з ўзмацненьнем княжой улады
гэтыя асяродкі рабіліся таксама і культавымі цэнтрамі, якія ў
процэсе дыфэрэнцыяцыі першапачатковага насельніцтва краіны
служылі пэўнаю абалораю як для саміх князёў, так і для пану-
ючай клясы іх прыбліжонных.

Б 49357

В. 1904 г.

Беларуская Рэспубліканская бібліятэка
аг аўтара

Яшчэ ў Х сталецыці ў Тураве і Полацку былі ўтвораны біскупскія катэдры; у 1137 годзе самастойнае біскупства ўтварылася і ў Смаленску. Дзякуючы гандлёвым апэрацыям у руках беларускіх князёў сабіраліся значныя матар'яльныя сродкі, што дало ім, між іншым, магчымасць усяляка падтрымліваць царкоўныя справы,—у тым ліку будаваць спецыяльныя каменныя гмахі для цэркваў, якія часткова захаваліся і да цяперашняга часу, тады як усе іншыя, мабыць, выключна драўляныя будовы гэтай эпохі бясследна зруйнаваліся і зніклі з паверхні зямлі.

Але ў гэтых першых кроках па шляху развіцця першапачатковае архітэктуры на Беларусі шырокія колы жыхарства прымалі, мабыць, параўнальна мала ўдзелу. Вядома, што хрысціянізацыя Беларусі спачатку насіла вельмі павярхоўны характар; у шырокіх колах насельніцтва на працягу доўгага часу яшчэ моцна трымаліся старыя паганскія вераванні і звычаі, хрысціянства-ж было рэлігіяй пераважна пануючых кляс. Будаўніцтва цэркваў, як сродак, часткова прызначаны для падтрыманьня і ўзмацнення тагочаснай сістэмы сацыяльнага і дзяржаўнага ладу, знаходзілася таксама ў большасці ў руках гэтых кляс, і разам з тым зьяўлялася прадметам асаблівае ўвагі з боку саміх князёў, з прычыны чаго ў першапачатковым беларускім будаўніцтве мала адбіваліся рысы народнае артыстычнае творчасці, і формы яго спачатку былі ў аснове сваёй чужаземнымі, цесна звязанымі з тымі краінамі, з якімі адбываліся гандлёвыя зносіны, і якія зьяўляліся для новаўтвораных гарадзкіх асяродкаў Беларусі крыніцамі іх эканамічнага дабрабыту, а разам з тым, да вядомай ступені, політычнай і культурнай залежнасці. Для розных частак Беларусі гэтыя крыніцы маглі быць таксама рознымі. Так, напрыклад, Смаленскае княства орыентавалася пераважна на Кіеў, і, мабыць, ужо з Х-га сталецыця знаходзілася пад значным яго ўплывам. Полацкая краіна болей падтрымлівала, мусіць, старадаўнія ўсходнія сувязі. Але і тое і другое ў стылістычных адносінах у першапачатковым царкоўным будаўніцтве Беларусі, зразумела павінна было адразу-ж абумовіць сабой пэўны бізантыцкі яго характар, у тэй провінцыяльнай пераапрацоўцы асноўных бізантыцкіх форм, якая ў гэты час пашыралася ня толькі на Беларусь, але таксама і ў іншыя ўсходня-славянскія краіны, галоўным чынам у Суздаль, Валадзімер, Ноўгарад і Пскоў. Для Беларусі, пры гэтым, спачатку мелі асаблівае значэнне архітэктурныя ўзаемаадносіны з Кіевам і з двума апошнімі гарадамі.

Прыход бізантыцкіх архітэктурных форм у Ноўгарад і Пскоў адбыўся, зразумела, не адразу,—нават калі лічыць, як звычайна, што тут асаблівую ролю граў Кіеў, з чым мы ня зусім згаджаемся. Першыя кіеўскія каменныя цэрквы бізантыцкага

тыпу—Дзесяцінная і Спаса ў Бераставе—як вядома, належаць да канца X стагоддзя, у той час як першая наўгародзкая пабудова—Сафійскі сабор—была закончана ў 1045 годзе ¹⁾; эпоха-ж найболей напружанага будаўніцтва ў Ноўгарадзе пачалася толькі з Мікольскага сабору на Яраславым Дворышчы, які належыць да 1113 году ²⁾. У гэтую эпоху, праўда, у Ноўгарадзе ўжо адбывалася больш-менш самастайнае разьвіццё архітэктурнага стылю з удзелам мясцовых сіл; так, напрыклад, калі Сафійскі сабор быў пабудаваны пасланымі, магчыма, і з Кіеву грэцкімі майстрамі ³⁾,—дык ужо ў пачатку XII стагоддзя царква ў Юраўскім манастыры зьяўлялася, як гэта сьведчыць летапіс, творам мясцовага наўгародзкага архітэктара. У гісторыі гэтага разьвіцця, аднак, адыгралі значную ролю тыя прамежныя пункты, праз якія яшчэ і ў пазнейшы час адбывалася перадача часткова ўжо пераробленых правінцыяльных бізантыцкіх форм. Гэтымі пунктамі былі Чарнігаў, Смаленск, Віцебск і Полацак, прычым калі першы з іх настолькі цесна прылягае ў архітэктурным сэнсе да Кіеву, што помнікі яго, пачынаючы з вядомага Спасаўскага сабору ⁴⁾, можна разглядаць супольна з кіеўскімі ў адной агульнай архітэктурнай групе,—дык тры апошнія варты спэцыяльнае, яшчэ ня ўдзеленае ім пакуль што ўвагі, паколькі ласьне яны даюць узоры некалькіх вельмі цікавых пераходных архітэктурных тыпаў, якія часткова займаюць нейкае сярэдняе месца паміж царкоўных помнікаў Кіева і Наўгародзка-Пскоўскай краіны, часткова-ж уяўляюць рысы іншых як заходніх, так часта і вельмі далёкіх усходніх уплываў, з перадачай гэтых уласьцівасьцяў наўгародзка-пскоўскаму будаўніцтву.

Праўда, смаленскія, віцебскія і ў большасьці полацкія помнікі датуюцца не раней, як паловай XII стагоддзя, у той час як некаторыя наўгародзкія пабудовы належаць да самага яго пачатку. З ліку апошніх можна назваць, напрыклад, вышэйпамянаны Мікольскі сабор 1113 г. ⁵⁾, царкву ў імя Нараджэньня ў Антонавым манастыры 1116 г. ⁶⁾ і Юраўскі сабор 1119—1130 г. ⁷⁾. Але ў той час як наўгародзкая архітэктара да самага канца XII стагоддзя стала захоўвала свае першапачатковыя, блізкія да кіеўскіх тыпы,—беларускія помнікі разьвіваліся значна шпарчэй у сэнсе пераробкі запазычаных форм, так што яшчэ ў другой палове таго самага XII стагоддзя некаторыя з іх, як, напр.,

¹⁾ А. М. Павлинов. История русской архитектуры. М. 1894. Стар. 23. Н. В. Покровский. Церковная археология. П. 1916. Стар. 153. Памятники христианской архитектуры. СПб. 1910. Стар. 49.

²⁾ И. Грабарь. История русского искусства, I, 2, стар. 172.

³⁾ Покровский. Памятники христианской архитектуры, 49.

⁴⁾ Ibidem, 38-39. Павлинов, 6—14.

⁵⁾ Грабарь. История русского искусства, I, 2, стар. 172.

⁶⁾ Ibidem, 174—176.

⁷⁾ Ibidem, 176—180.

Петрапаўлаўская і Сьвірская царквы ў Смаленску, царква Добравешчанья ў Віцебску і Спасаўская царква ў Полацку,—як-бы папераджалі тыя спрощаныя формы, якія зьявіліся ў пазьнейшай наўгародзкай архітэктуры XIII-XIV стагодзьдзяў. Што-ж датычыць самых першапачатковых смаленскіх і полацкіх будоў, дык у агульных рысах тыпы іх блізкі да першых наўгародзкіх царкваў, што, можа, тлумачыцца аднальковым іх паходжаньнем ад нейкага супольнага арыгіналу. Як тыя, так і другія маюць досыць прымітыўныя формы і набліжаюцца да чыстага тыпу кубічнае царквы з трыма альтарнымі апсідамі, у якім былі вытрыманы, напрыклад, Кірылаўская царква ¹⁾, а таксама царква на Кудраўцы ²⁾ у Кіеве і царква ў Елецкім манастыры ў Чарнігаве ³⁾. Часткова, у смаленскай архітэктуры ў палове XII стагодзьдзя ласьне гэты тып зьявіўся найболей пашыраным, але ў чатырохслуповым варыянце. Асноваю яго для Смаленску маглі быць беспасрэдна кіеўскія і чарнігаўскія шасьціслуповыя будовы; але ў той час як у апошніх заставалася яшчэ досыць многа чыста бізантыцкае складанасьці, ня толькі ў апрацоўцы агульнага цэлага, але і ў кампазыцыі самага пляну, часамі вытрыманага ў пяцікумлавым тыпе як, напрыклад, у чарнігаўскай Спасаўскай катэдры пачатку XI ст.,—у архітэктуры смаленскай, дзе тыпы пераймаліся знадворку, але выконваліся мясцовымі сіламі і ў варунках рознастайных уплываў, асноўныя бізантыцкія формы набылі большую прастату і яснасьць, узоры чаго і былі часткова, потым скарыстаны ў творчасьці наўгародзкіх і пскоўскіх майстроў эпохі росквіту. Крыху пазьней, з другой паловы XII стагодзьдзя, ня толькі Смаленск, але таксама Віцебск і Полацк, разам пайшлі па гэтым шляху спрашчэньня ў аснове сваёй бізантыцкіх архітэктурных форм, прычым якраз у апошніх местах утварыліся бадай што найболей арыгінальныя і закончаныя ўзоры такіх пераробленых і спрощаных конструкцый.

Тут выяўляецца, аднак, істотная розьніца паміж самым характарам гэтага працэсу з аднаго боку ў Смаленскай і з другога—у Полацкай Беларусі. Смаленскае княства часьцей падтрымлівала з Кіевам добрасуседзкія адносіны, і нават пасьля канчатковага выдзяленьня са складу Кіеўскае дзяржавы мела з ёю (напрыклад у часы Расьціслава Мсьціславіча, 1125—1159, на якія прыпадае перыод найболей інтэнсыўнага будаўніцтва ў Смаленску) блізкую і сталую эканамічную і політычную сувязь. Граючы важную ролю ў політычным жыцьці ўжо аслабелага і блізкага да заняпаду Кіева, Смаленск падлягаў у той самы час

1) *В. Січынскій*: Архітэктура старокнязівскай доі. Прага, 1926. Рys. № 17.

2) *Ibidem*, рys. № 19.

3) *Ibidem*, рys. № 24.

значным культурным яго ўплывам, што яшчэ палягчалася, можа-у кожным выпадку ў XII стагоддзі, масавым перасяленьнем кіеўскага жыхарства ў паўднёвую частку Смаленшчыны. Пры такіх умовах зьяўляецца лёгка зразумелым першапачатковае падабенства смаленскіх архітэктурных тыпаў да бізантыцкіх помнікаў Кіеву, які мог быць беспасрэднай крыніцай узнікнення смаленскага будаўніцтва. Далей, аднак, як мы ўбачым, Смаленск ужо досыць хутка адышоў ад кіеўскіх першаўзораў, прычым у гэтым самастойным разьвіцьці смаленскага архітэктурнага стылю мы можам заўважыць з аднаго боку лёгкінае разьвіцьцё пачатковага тыпу ў пэўным напрамку, з другога—некаторыя заходнія і—меней выразныя—усходнія дэталі.

Зусім інакш разьвівалася будаўніцтва Полацкае зямлі. Бесперарыўная барацьба яе з Кіевам за прыорытэт на гандлёвых шляхах і за політычную незалежнасьць, якая цягнулася на працягу ўсяго XI стагоддзя, кароткая эпоха яе разбурэньня кіеўскім войскам і потым канчатковае адасабленьне яе ў самастойную політычную адзінку з сваімі ўласнымі сувязямі і гандлёвымі інтарэсамі,—усё гэта мала спрыяла таму, каб Кіеў мець тут падобны як у Смаленску ўплыў. Гэтае становішча мала зьмянілі і тыя пэрыоды, калі Полацкае часова падлягаў смаленскім уплывам, паколькі ў напружанай атмасфэры ўсё-ж варожых узаемных адносін, не заставалася, пэўна, месца для мірнага культурнага абмену. У той самы час, аднак, Полацкая зямля, ужо падзяліўшыся, праўда, у XII стагоддзі на ўдзелы і страціўшы сваю ранейшую політычную суцэльнасьць, яшчэ магла падтрымліваць пэўныя гандлёвыя зносіны з усходнімі краінамі, якія вяліся тут праз пасярэдніцтва прывалоскіх балгар яшчэ пачынаючы з VII-VIII стагоддзя. Гэтым шляхам у Полацкую краіну і прыходзілі, мусіць, тыя ўсходня-бізантыцкія—малаазійскія і каўкаскія—архітэктурныя формы, якія, што мы пакажам у далейшым, адыгралі пераважную ролю ў яе будаўніцтве. Праўда, гандлёвыя шляхі на ўсход ішлі праз Смаленскую зямлю, так што магла-б здавацца незразумелай нязначнасьць усходніх уплываў у смаленскім будаўніцтве XII стагоддзя пры перавазе яго ў Полацку. Але магчыма, што кіеўскія і часткова заходнія ўплывы былі ў Смаленску настолькі мацнейшымі, што той ці іншы занос усходніх форм ці прыёмаў ня мог адбывацца тут настолькі-ж яскрава, як гэта было ў Полацкай зямлі, пазбаўленай пераважнага кіеўскага ўплыву; з гэтай прычыны ўсходнія элементы з цягам часу зрабіліся ў смаленскай архітэктуры мала прыкметнымі, у той час як у Полацку і Віцебску яны адыгралі амаль што галоўную ролю.

Розьніца гэтая, аднак, ня мела істотнага значэньня ў справе адносін абодвух гэтых краін да наўгародзкай зямлі, у

сэнсе выразнай (але пакуль што зусім яшчэ не зазначанай у літаратуры) архітэктурнай залежнасці апошныя як ад смаленскага, так і ад полацкага будаўніцтва. Больш-менш аднальковыя гандлёвыя сувязі і Смаленску і Полацку з Ноўгарадам, пры няўхільным пасярэдніцтве гэтых беларускіх краін пры ўсялякіх зносінах Ноўгараду, як з іншымі славянскімі землямі, так і з далёкімі асяродкамі ўсходняга гандлю, а разам з тым, магчыма, і агульная залежнасць Ноўгараду, як колёніі, ад Полацкай сваёй мэтрополіі,—усё гэта паставіла яго і ў архітэктурных адносінах у вядомую залежнасць ад тых процэсаў, якія адбываліся ў беларускім будаўніцтве XII стагоддзя, і тым абумовіла як, можа, некаторы паралелізм гэтых процэсаў у Беларусі і ў Ноўгародзе,—так і няўхільнасць такіх выпадкаў, калі наўгародская краіна павінна была падлягаць беспасрэдным уплывам беларускіх архітэктурных асяродкаў. Запраўды, як мы ўбачым у далейшым, можна паказаць на цэлы шэраг форм і конструкцый як смаленскага, так і полацкага паходжэння, якія пасля распрацоўкі на беларускай тэрыторыі зьяўляюцца крыху пазьней у Ноўгародзе. Смаленск і Полацк, такім чынам, граюць адналькава важную ролю пэўнай крыніцы для некаторых (праўда, ня ўсіх) наўгародзкіх архітэктурных тыпаў, што мае, зразумела, істотнае значэнне ня толькі ў гісторыі стара-беларускага, але і наагул усходня-славянскага царкоўнага будаўніцтва.

2.

Смаленскія архітэктурныя помнікі XII стагоддзя.

Першыя помнікі смаленскай каменнай архітэктурны належаць да эпохі князя Расьціслава Мсьціславіча, які панаваў у Смаленску з 1125 па 1159 год. Найболей раннюю вестку аб яго будаўнічай дзейнасці мы знаходзім пад 1141 годам у рукапісным зборніку Кіеўскага Міхалаўскага манастыра¹⁾, дзе зьмешчаны наступны запіс: „Лѣта 6649 (1141) Ростиславъ Мстиславичъ устро(и) градъ великій Смоленскъ и церковъ созда святого Спаса верхъ Смядыни“. Наступнае паведамленне ад 1145 году: „Въ лѣто 6653 (1145). Заложилъ церковъ святого Бориса и Глеба каменную на Смядынѣ въ Смоленскѣ“—паўтараецца ў цэлым шэрагу летапісаў, аласьне ў Наўгародзкіх I²⁾, IV³⁾ і V⁴⁾, Ні-

1) Чтения в О-ве Истории и Древностей Российских, 1897: II, 153; № 457/1656.

2) Полное Собрание Русских Летописей, вид. Археографічнае Камісіі, III, 10.

3) Ibidem, IV (1), 151 (а не IV, 7 як гэта памылкова паказана ў рэгістры і паўторана Орловскім).

4) Ibidem, IV (2), 152.

канаўскім ¹⁾ і Цьвярскім ²⁾). Будаваньне гэтае царквы было скончана ў наступным 1146 годзе, аб чым паведамляюць тыя-ж летапісы пад 6654 годам: „Того-же лѣта сдѣлаша четыре церкви камены: въ Смоленскѣ святыхъ страсотерпецъ Бориса и Глѣба на Смедынѣ; а во градѣ святыхъ верховныхъ апостоль Петра и Павла, и святаго пророка Боговидца Ильи, и святыхъ чюдотворецъ безсребряникъ Козмы и Дамьяна“ ³⁾. Весткі аб трох апошніх цэрквах, з вызначэньнем: „во градѣ“, хутчэй за ўсё маюць дачыненне да Ноўгараду, што вынікае і з самага кантэксту, асабліва ў Цьвярскім летапісу; аднак, некаторыя дасьледчыкі лічаць магчымым аднесці іх таксама да Смаленску ⁴⁾, хаця ў апошнім Ільлінскай і Казьмадам'янскай цэркваў няма. Петрапаўлаўская-ж, хаця і існуе, але распалажэньне яе супярэчыць даным Наўгародзкага I летапісу, згодна якіх яна павінна была-б знаходзіцца „на Хълмѣ“, у той час як фактычна яна размешчана на больш-менш роўным месцы.

Адносна Петрапаўлаўскай царквы, такім чынам, пытаньне застаецца нявырашаным. Што-ж датычыць першапачатковых дэркваў на Смядыні, дык тут летапісныя даныя меней спрэчны. Пры гэтым, хаця самыя царквы цалкам і не захаваліся, але на месцы іх яшчэ і ў цяперашні час існуюць руіны, якія складаюцца з фундаментаў і частак муроў вышынёю да 2 мэтраў, што робіць магчымым прыблізную рэканструкцыю іх асноўных плянаў. Руіны гэтыя ў свой час былі раскапаны, з мэтай звольніць іх ад нанесеных зямлі і пяску. Спасаўская царква 1141 году была дасьледвана ў 1907—1909 г. пры ўдзеле мясцовых аматараў старасьветчыны, а таксама спэцыяльных камісій, якія пасылаліся ў Смаленск Маскоўскім Археалёгічным Т-вам ⁵⁾, Царква Барыса і Глеба 1145-1146 г., якая знаходзіцца ў адлегласці каля 150 мэтраў ад першай, на самым беразе дняпроўскага старарэчча пры былым вусьці р. Смядыні, была адкапана ў 1909 г. па ініцыятыве Смаленскае Вучонае Архіўнае Камісіі; зробленыя раскопкі дазволілі, пры гэтым, ня толькі скласьці належныя пляны, але таксама і выявіць досыць цікаўны фрэскавы росьпіс, які аздабляў царкву ў яе альтарнай частцы ⁶⁾.

1) Ibidem, IX, 168.

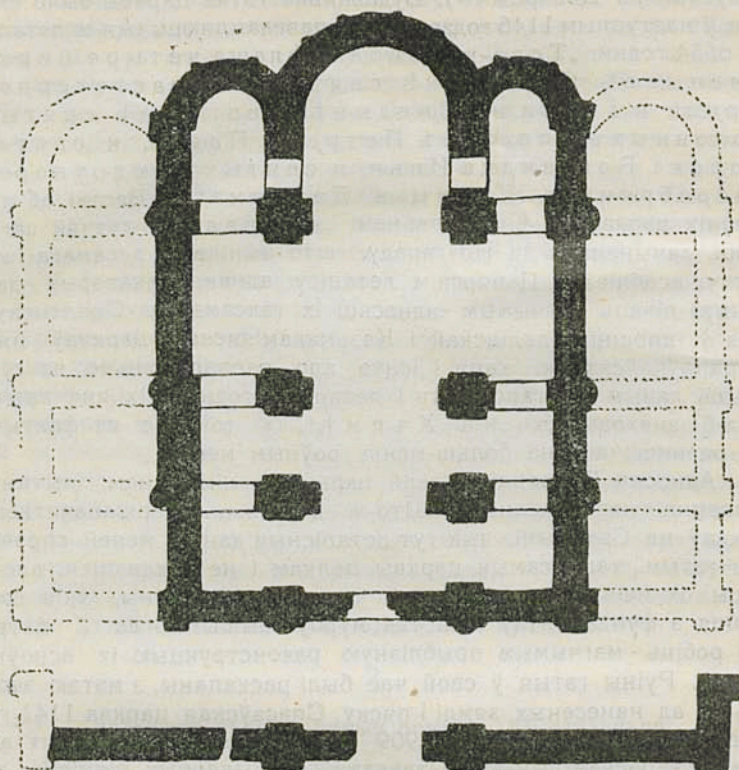
2) Ibidem, XV, 205.

3) Ніканаўскі летапіс, IX, 172; варыянты ў Наўгародзкім I—III, 10 і Цьвярскім пад 6655 годам—XV, 208.

4) Аб гэтым гл. у И. Орловского: Борисоглебский монастырь на Смядыни. „Смоленская старина“, вып. I. ч. I. Смоленск, 1909. Стар. 214-217.

5) Орловский, *op. cit.*, стар. 287—299.

6) Е. Клетнова. О раскопках на Смядыни, произведенных Смоленской Ученой Архивной Комиссией в сентябре 1909 г. (Месяца і году выданья няма). Стар. 7—10. Таксама: „Древности“ Маскоўск. Археалёгічн. Т-ва, т. IV, стар. 288—297.

Плян руїн Спасаўскае царквы на Сьмядыні ў Смаленску 1141 г.
(Складзены В. А. Паповым, А. М. Гуржыенка і В. В. Шэйнманам).

Плян Спасаўскае царквы 1141 г. (якую часам завуць „Вялікім Барысаглебскім храмам“) быў укладзены ў 1908 годзе на-дасланай Маскоўскім Археалёгічным Т-вам камісіяй у складзе архітэктароў: В. А. Папова, А. М. Гуржыенка і В. В. Шэйн-мана¹⁾. З гэтага пляну відаць, што яна належала да чыстага кубічнага тыпу, і ў аснове сваёй мела выгляд крыху выцягнутага простакутніка з трыма паўкруглымі апсідамі з усходняга боку, з якіх асяродкавая была ў два разы шырэй за бакавыя, і значна болей высоўвалася наперад да ўсходу. Нутраны лад царквы меў шасьціслуповую конструкцыю; заходняя пара слупоў падтрымлі-вала, мабыць, хоры і ў кожным выпадку служыла для аддзя-леньня прытвору ад асяродкавае часткі, аб чым сьведчыць і самая форма слупоў, выцягнутых у разрэзе ў папярочным кірунку;

¹⁾ Орловский, *op. cit.*, стар. 297; самы плян на стар. 300.

іншыя слупы, зьмешчаныя па кутох асяродкавага квадрату, як звычайна, служылі, пэўна, для падтрыманьня кумпальнага пакрыцьця над цэнтральнай кубічнай прасторай; апроч таго, усходняя пара аддзяляла альтарную частку, ствараючы тры ўваходы, якія вялі ў самы альтар, у афравальнік, і ў дзяканік.

Надворныя часткі муроў мелі звычайную апрацоўку згодна нутранага падзелу; паверхня іх у вэртыкальным кірунку была разьбіта пры дапамозе досыць шырокіх лапатак, адпаведна разьмеркаваньню нутраных слупоў. Бакавыя фасады мелі па пяць лапатак, прычым рагавыя былі чатырохкантовыя, плоскія, сярэднія-ж мелі характар паўкруглых пілястраў. На заходнім фасадзе было толькі чатыры лапаткі, з аналёгічным чаргаваньнем паўкруглых і плоскіх. З нутранага боку муроў усе лапаткі, апроч толькі другой на паўночнай сьцяне (лічачы ад паўночна-заходняга кута) былі адзначаны насупроць слупоў невялікімі чатырохкутнымі выступамі. Такім чынам, у заходнім фасадзе быў вытрыманы трохчленны падзел, прычым сярэдняе поле, дзе знаходзіўся ўваход, адпавядала шырокаму асяродкаваму нэфу, а два іншыя—больш вузкім бакавым нэфам. У бакавых фасадах пры дапамозе лапатак і пілястраў намячаўся чатырохчленны падзел, дзе першае з усходу поле адпавядала альтарнай частцы, два наступныя—асяродкавай прасторы царквы, апошнія—прытвору і хорам. З усходняга боку альтарныя апсіды былі аздоблены знадворку вузкімі паўкруглымі пілястрамі; у асяродкавай апсідзе такіх пілястраў было чатыры, а ў бакавых па два; яны знаходзіліся, напэўна, па баках вокан, якіх цэнтральная апсіда мела тры, афравальнік-жа і дзяканік—па адным.

Раўнаючы гэты плян да плянаў кіеўскіх і наўгародзкіх будынкаў, лёгка заўважыць, што ён бліжэй падыходзіць да першых, г. зн. да кіеўскіх, сярод якіх ён знаходзіць амаль што поўныя аналёгіі, як, напрыклад, у пляне царквы Кірылаўскага манастыра¹⁾. Аднак, у дэталях выяўляецца вядомая розьніца. У царкве Кірылаўскага манастыра фасады падзяляліся пры дапамозе плоскіх, простакутных у разрэзе лапатак; такога самага тыпу лапаткі і наагул былі найболей пашыраны ў будынках бізантыцкага тыпу, пачынаючы з солунскіх і афонскіх цэркваў, і канчаючы ўзорами славянскіх адменьнікаў бізантыцкага архітэктурнага стылю; у большасьці кіеўскіх будоў, за малымі выняткамі, а таксама ў наўгародзкай і пскоўскай архітэктуры усюды для падзелу муроў ужываліся амаль што выключна плоскія лапаткі, і толькі ў некаторых валадзімера-суздальскіх тыпах яны ажыўляліся тонкімі пілястрамі. Тым часам, у сьмядынскай царкве сьляды надворнае апрацоўкі фасадаў маюць крыху іншы

¹⁾ В. Січынський, *op. cit.*, стар. 17, рыс. 17 і 56.

характар: плоскія лапаткі, як мы ўжо зазначалі, змяшчаліся толькі па рагох, самыя-ж муры падзяляліся лапаткамі, у разрэзе паўкруглымі, у відзе шырокіх палавінных колумен на маленькіх плоскіх выступах. Падобная апрацоўка муроў пры дапамозе паўкруглых лапатак, якая толькі як выключэнне сустракаецца на Украіне, можа лічыцца тыповай для смаленскай архітэктуры XII стагоддзя, і ўжываецца, апроч таго, і ў некаторых іншых беларускіх помніках, як, напр., у Спасаўскай царкве ў Полацку; паходжэнне яе, хутчэй за ўсё, заходняе, пад уплывам романскай архітэктуры.

Другая асаблівасць сьмядынскае царквы—гэта надворная аздоба альтарных апсід пры дапамозе вузкіх пілястраў паміж вокан; аздоба гэтая ўжывалася часам у Кіеве, як, напрыклад, у Выдубецкім манастыры або ў Васільлеўскай царкве, у той час як у беларускіх будовах яна сустракаецца далёка не заўсёды; трэба зазначыць таксама, што ў Ноўгарадзе і Пскове аж да XIV стагоддзя пілястраў на альтарных апсідах зусім ня было¹⁾, у Валадзімеры-ж і Суздалі, наадварот, яны былі часта ўжываны.

Нутраны лад сьмядынскае царквы ў агульных рысах быў аналогічны кіеўскай царкве Кірылаўскага манастыра. У абодвух выпадках мы маем тры нефы, закончаныя апсідамі і аддзеленыя адзін ад аднаго трыма парамі слупоў, з якіх чатыры асяродкавыя служылі падпораю для кумпалу, а два заходнія падтрымлівалі хоры над прытворам. Розьніца ізноў тут толькі ў дэталях. У царкве Кірылаўскага манастыра ўсходы на хоры былі прароблены ў тоўшчы паўночнага муроў ў паўночна-заходнім куце; аналогічны прыём у Смаленску мы знаходзім крыху пазьней, у Петрапаўлаўскай царкве, дзе нутраная драбіна зьмешчана таксама ў тоўшчы муроў, толькі не паўночнага, а заходняга; у сьмядынскай царкве такіх нутраных усходаў, як гэты паказвае плян, зусім ня было; аднак, прысутнасць хор можа быць тут дэведзена ўскосным шляхам: у той час як нутраная частка паўночнае сьцяны ад паўночна-заходняга кута да трэцяй лапаткі ў царкве Кірылаўскага манастыра падобна да ўсіх іншых частак сьцен, мае адпаведна другой лапатцы невялічкі простакутны выступ,—у сьмядынскай царкве частка гэтая пакінута зусім гладкаю, хоць і выдаецца ў сярэдзіну крыху больш за ўсе іншыя часткі, так што самы мур у гэтым месцы мае большую ніж у іншых мясцох таўшчыню; гэты сьведчыць, мабыць, аб тым, што раней якраз у гэтым месцы сьцяна служыла падпораю для нейкай нутраной прылады, хутчэй за ўсё—для драўлянай драбіны,

¹⁾ Першы прыклад альтарных апсід з пілястрамі мы сустракаем толькі ў царкве Тодара Страцілата на Гандлёвым Баку 1360 г.—И. Г р а б а р ь. История русского искусства. Вып. 2, стар. 199.

якая вяла на хоры, і была пабудавана на драўляных трамах, умацаваных у сярэдзіну патоўшчанага муру.

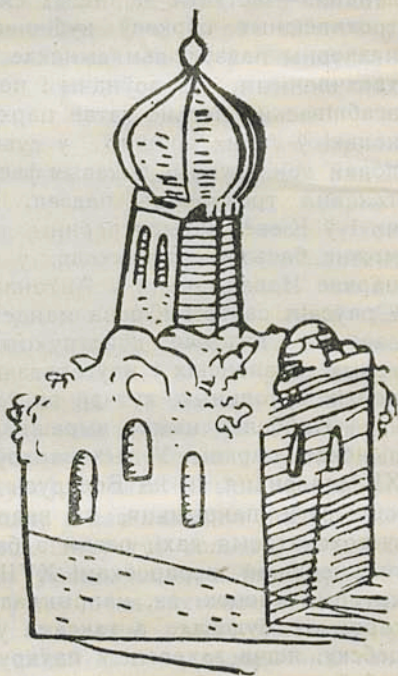
Што да надворнага выгляду царквы,—дык аднавіць яго можна, зразумела, толькі на падставе падабенства да іншых, лепш захаваных да нашага часу архітэктурных помнікаў XII сталяцця,—часткова да іншых смаленскіх, а таксама наўгародзкіх трохапсідных царкваў кубічнага тыпу. Як мы ўжо зазначалі, надворны падзел сьмядынскае царквы з заходняга фасаду быў трохчленным, а з поўначы і поўдня чатырохчленным. У гэтым асаблівасьць ласьне гэтае царквы сярод іншых смаленскіх, паколькі ў гэтых апошніх, у сувязі з пераходам да чатырохслуповай конструкцыі, бакавыя фасады, падобна да заходняга, маюць таксама трохчленны падзел. У Ноўгарадзе-ж, аднак, таксама як і ў Кіеве, чатырохчленны падзел быў звычайным, як гэта можна бачыць, напрыклад, у Мікольскім саборы (1113 г.), у царкве Нараджэньня ў Антонавым манастыры (1116 г.), або ў Юраўскім саборы Юрава манастыра (1119—1130 г.), што паказвае на вядомае конструкцыйнае падабенства першапачатковых смаленскіх і наўгародзкіх будоў пад уплывам, напэўна, нейкіх супольных, хутчэй за ўсё кіеўскіх, першаўзораў.

Найболей цяжка вырашыць пытаньне аб перакрыцьці сьмядынскае царквы. У тых царкоўных будовах, што захаваліся з XII сталяцця як на Беларусі, гэтак і ў Ноўгарадзе, першапачатковага пакрыцьця, як вядома, нідзе няма, сучасныя-ж чатырохскатавыя дахі, разам з барабанамі кумпалоў, зьяўляюцца пазьнейшымі пераробкамі XVII-XVIII сталяццяў. Аднак, у некаторых мясцох, як, напрыклад, у пералічаных намі вышэй наўгародзкіх будовах, а таксама ў царкве Добравешчаньня ў Віцебску, яшчэ захаваліся паўкруглыя аркі, якія злучаюць паміж сабой верхнія канцы лапатак, што сьведчыць аб ужываньні ў першапачатковай конструкцыі гэтых будынкаў пашыранай сыстэмы бізантыцкага пааркавага перакрыцьця па закамарах. Ёсьць падобнага-ж пакрыцьця можна дапусьціць і ў сьмядынскай царкве, частковае пацвярджэньне чаму дае старадаўні рысунак яе, зьмешчаны на „Пляне аблогі і абароны места Смаленска ў 1634 г.“, гравіраваным у 1636 г. Вільгельмам Гондам (або Гондусам) з арыгіналу, зробленага вайсковым архітэктарам польскага караля Ўладыслава IV—Янам Плейтнэрам¹⁾.

1) Плян гэты мае агульны загалоўны надпіс: „Smolenscium Urbs, Opere Divina Vladislai IV Pol. Sveciaeque Regis invictissimi Principis virtute liberatum obsessi obsessores Moscovitae et auxiliarii. Victi armis Hostes fortitudine. Vita Donati Clementia inusitata: Anno MDCXXXIV“; з левага боку знаходзіцца наступны дадатковы надпіс: „Per S-oe R-oe M-tis Architectum Militarium Dn Joannem Pleitnerum in ipso loco Delineatum Mensuratum ac Designatum A-o 1634 Et per S-oe R-oe M-tis Chalcoglyptem Iconographum et perspectivarium Delineatorum Privilegiatum Guilielmum Hondum vices incisum Gedani Anno

Паводле гэтага рысунку, смядынская царква належыць да тыпу кубічных будынкаў, што адпавядае і даным яе захаванага пляну. Альтарных апсід ня відаць, бо рысунак зроблены з паўночнага захаду. Перакрыцьцё выяўлена ня зусім чытэльна, але выразна прыкметна закругленая форма горніх частак муроў, што сьведчыць, бясспрэчна, аб замакарнай сыстэме. Што датычыць барабана і кумпала, дык пэўна да 1634 году часткі гэтыя ўжо былі перароблены нова. На пляне мы бачым высокую шыйку з вузкімі вокнамі і колёнкамі паміж іх; на шыйцы зьмяшчаецца цыбуляпадобны кумпал з маленькаю макаўкаю. Вядома, аднак, што цыбуляпадобныя кумпалы ў XII стагоддзі ня ўжываліся і зьявіліся значна пазьней, у выніках вядомага эвалюцыі пазычанага з Бізантыі плоскага кумпальнага пакрыцьця. З гэтай прычыны ясна, што на рысунку Плейтнэра мы маем адну з пазьнейшых перабудовак: першапачаткова, хутчэй за ўсё, барабан быў значна ніжэй, кумпал-жа, шмат больш шырокі і плоскі, набліжаўся, напэўна, да больш чыстага бізантыцкага тыпу.

Другая смядынская царква, так званая „Малая“, або царква Барыса і Глеба, як мы ўжо зазначылі, была пабудована на пяць год пазьней за першую, гэта значыць у 1145-1146 г.¹).

Спасаўская царква на Смядыні ў Смаленску (1141 г.) па малюнку на пляне Гонда 1636 г. (Павялічана).

1636". Адзін з адбіткаў яго знаходзіцца ў Смаленскім Музеі (№ 1028). Апублікаваны А. Даниловским: „Материалы Военно-Ученого Архива. Картографические материалы.“ Вып. II. СПб. 1904.

¹) Некаторыя даследчыкі датуюць Барысаглебскую царкву болей познім часам. Так, напр., Е. Клетнова („О раскопках на Смядыні“, стар. 20—23) адносіць яе да 1188 г., пасылаючыся на запіс у рукапісу Міхалаўскага манастыра: „Лѣта 6746 Давидъ Ростиславичъ созда церковь на пристани собор Архангела Михаила и Бориса и Глеба на Смядыни“, і прымаючы папраўку Орловскаго („Смоленская старина“ I, 226) 6746 на 6696, г. зн. 1188. Па нашай думцы, аднак, гэта надзвычайна спрэчна; папершае таму, што такое дапушчэнне супярэчыць выразнаму падвойнаму ўпаміну аб смядынскіх будовах, які мы знаходзім у тым-жа рукапісу і ў лета-

У агульных рысах конструцыя гэтай царквы і тэхніка яе пабудовы былі падобны да Спасаўскай. У абодвух выпадках муры былі складзены з буйных цагляных плітак памерамі ў $244 \times 111 \times 38$ mm., $288 \times 188 \times 38$ mm. і $316 \times 188 \times 38$ mm., якія замацоўваліся тоўстымі пластамі надзвычайна моцнага цэменту. Асаблівасьцю гэтых цаглін зьяўляюцца шматлічныя знакі розных рысункаў, рэльефныя на кантох і выцснутыя на паверхні¹⁾. Аналёгічныя знакі сустракаюцца таксама і ў іншых смаленскіх будынках XII стагоддзя, прычым тлумачацца яны, звычайна, або як вотыўныя знакі тых асоб, што ахвяроўвалі цэглу, або як фабрычныя знакі²⁾. Першае дапушчэньне здаецца нам болей праўдападобным; з аднаго боку ім лягчэй тлумачыцца тое, што колькасьць знакаў робіцца ўсё большай у меры набліжэньня да альтарнае часткі царквы; падругое—мала магчыма, каб у XII стагоддзі маглі існаваць спецыяльныя цагляныя гуты ў такім значным ліку, як гэта сьведчыла б у такім выпадку рознастайнасьць цагляных знакаў, колькасьць паасобных рысункаў у якіх дасягае да 150. Хутчэй за ўсё ў часе будаўнічых прац на Сьмядыні як групамі ахвяравацеляў, так, можа, і паасобнымі персонамі былі арганізаваны часовыя дробныя майстэрні для вырабу цэгля, кожная з якіх ставіла на цэглу свайго вырабу спецыяльны знак; гэтыя знакі, аднак, ня мелі характару чыстых гутавых знакаў, бо яны надаваліся далёка ня ўсім цаглінам. Што датычыць самых рысункаў, дык тут, як мы ўжо зазначалі, наглядаецца вялікая рознастайнасьць; знакі на паверхні цаглін складаюцца пераважна з кругоў або эліпсаў з упісанымі ў іх крыжамі, трыкутнікамі, зоркамі і іншымі фігурамі; рэльефныя знакі на кантох часта маюць від літар, але сустракаюцца таксама і іншыя формы. Пахаджэньне ўсіх гэтых рысункаў вызначыць з пэўнасьцю досыць цяжка. У Беларусі аналёгічныя мотывы сустракаюцца на днішчах пахавальных гаршчкоў з дахрысьціянскіх кургановых пахаваньняў³⁾, а крыху пазьней, каля X стагоддзя, у так зва-

пісных крыніцах, а падругое з прычыны таго, што памянёны запіс 1188 г. хутчэй за ўсё, мае дачыненне не да новых будоў, а толькі да тых пераробак, якія былі зроблены князем Давыдам у пабудаваных раней сьмядынскіх царквах, часткова ў Спасаўскай. У апошнім мы цалкам згаджаемся з Орловским. Апроч таго, трэба зазначыць, што сучасныя назвы сьмядынскіх царкваў чыста ўмоўны; магчыма, што ў XII стагоддзі якраз вялікая царква звалася „Барысаглебскай“, або што абедзьве яны пад агульнай назвай складалі Барысаглебскі манастыр.

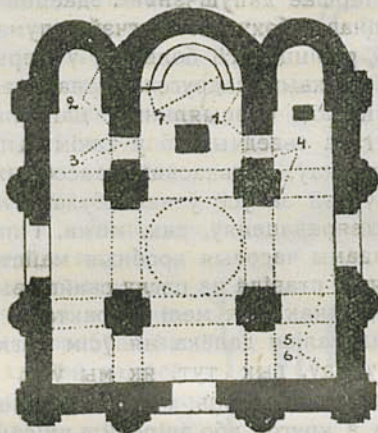
¹⁾ Гл. малюнкi ў Орловскаго, op. cit., стар. 294.

²⁾ Пар., напр., думку Н. Н. Никитина: *ibidem*, стар. 295.

³⁾ Гл. „Труды Московского Археологического О-ва“, т. I, вып. 2, М. 1867, табл. VIII-IX. А. Котляревский (*ibidem*, 248) разглядае гэтыя знакі ў якасьці дамоўных знакаў уласнасьці, або фабрычных знакаў, лічачы, што яны маглi азначаць пачатковыя літары імён у рунічным напісаньні. Mitchellson, аднак, не згаджаецца з рунічным іх тлумачэньнем. („Die Hausmarke“, 1853, стар. 4).

ных „драгичынскіх плёмбах“¹⁾; некаторыя з гэтых мотиваў, аднак, як напрыклад свастычны крыж, круг з упісаным у яго крыжом накшталт кола, аналёгічнае кола, але з трыма спіцамі, якар, і інш.—зьяўляюцца мотывамі, настолькі ўсеагульнымі і пашыранымі, што зробленыя намі набліжэнні, зразумела, зусім не высвятляюць іх бясспрэчных крыніц.

Пераходзячы да архітэктурнай конструкцыі малой сьмядынскай царквы, трэба адзначыць, што ў параўнанні да Спасаўскай, яна пры ўсім сваім падабенстве, выяўляе значна большую

Плян Барысаглебскае царквы на Сьмядыні ў Смаленску (1145-1146 г.). Па абмерах Е. Н. Клетновай. (Пунктырам і лічбамі вызначаны месцы фрэскавых роспісаў).

прастату як самае тэхнікі, так і архітэктурных форм. Розьніца тэхнічных прыёмаў выяўляецца асабліва ясна ў конструкцыі фундаменту: у той час як асноваю для Спасаўскае царквы зьяўляецца тоўсты пласт бутавага каменя²⁾, царква Барыса і Глеба пабудавана была на драўляных трамах, пакладзеных беспасрэдна на грунт³⁾; з цягам часу трамы гэтыя, зразумела, струхлелі, з прычыны чаго ў руінах царквы мы наглядаем пэўнае асяданьне як цаглянае падлогі і сьцен, так і нутраных слупоў⁴⁾.

Па характары пляну Барысаглебская царква, разам са Спасаўскай, належала да аднолькавага кубічнага тыпу з трыма альтарнымі паўкружынамі. Аднак, у некаторых дэталях у ёй

1) Гл. А в е н а р и у с. Дрогичин Надбужский, у „Материалах по археологии России“, № 4. Таксама ў „Трудах Московского Археологического О-ва“, т. I, вып. 2, стар. 116—122.

2) Смоленская старина, вып. I, стар. 292-293, 296.

3) Е. К л е т н о в а. О раскопках на Смядыни, стар. 6.

4) Ibidem, стар. 4 і 6.

наглядаецца вядомая спрошчанасьць форм, у сувязі, можа, з меншымі памерамі будынку. Перш за ўсё, асяродкавая апсіда ня так была высунута наперад і па шырыні сваёй толькі нязначна перавышала бакавыя апсіды. Падругое, колькасьць нутраных слупоў зьведзена была тут да чатырох, так што хораў або зусім ня было, або, калі яны і былі, дык падтрымліваліся яны заходнімі слупамі, якія ў той-жа час служылі разам з усходнімі асноваю для кумпальнага пакрыцьця. З гэтай прычыны з надворнага боку царквы ўсе тры фасады мелі трохчленны і прытым зусім сымэтрычны падзел. Лапаткі таксама як і ў Спасаўскай царкве, мелі па рагох простакутную плоскую форму, а ў іншых мясцох— паўкруглую. Дзвьярэў у царкве было тры (а не адны як у Спасаўскай царкве), па адных у паўднёвай, заходняй і паўночнай сьценах, на кожнай з іх у сярэднім полі.

Характэрнаю асаблівасьцю нутранага ладу царквы, з прычыны імкненьня будаўніка да сымэтрычнага падзелу фасадаў, зьяўлялася надмерная велічыня альтарнае часткі, якая мела ў даўжыню 6, 5 мэтраў пры агульнай даўжыні царквы ў 14 мэтраў, і займала, такім чынам, амаль што палову ўсяго будынку. Нутранага падзелу сьцен, магчыма, зусім ня было, так што ўсе сьцены царквы ўсярэдзіне здаваліся гладкімі. Таксама ня было і пілястраў з надворнага боку альтарных апсід. Нутраныя сьцены царквы, асабліва ў альтарнай частцы былі калісьці пакрытыя ​​орнаментальным фрэскавым росьпісам, у якім цікава злучаліся чыста-заходнія прынцыпы дэкарацыйнага росьпісу ў характары тканіны з усходнімі, часткова бізантыцкімі ​​орнаментальнымі мотывамі, аб чым больш падрабязна пададзена намі ў іншым месцы¹⁾. Такім чынам, нават у аднэй з першапачатковых будоў смаленская архітэктура XII стагодзьдзя ўжо досыць значна ўхілілася ад свайго першага, блізкага да Кіеву тыпу ў бок больш-менш самастойнай яго перапрацоўкі.

Шляхі далейшага разьвіцьця смаленскае архітэктуры ў гэтым напрамку перш за ўсё наглядаюцца ў Петрапаўлаўскай царкве, якая дае варыянт тэй-жа самай, што і ў Барысаглебскай, чатырохслуповай конструкцыі. Як мы ўжо вызначалі, на падставе спрэчнага тлумачэньня летапісных крыніц царкву гэтую звычайна датуюць 1146 ці 1147 годам²⁾. Па нашай думцы, аднак, яна павінна належаць да крыху пазьнейшага часу, што выяўляецца і ў лепшай распрацаванасьці конструкцыі і ў большай дакладнасьці самай будаўнічай тэхнікі з глыбокім каменным фундамэн-

¹⁾ Гл. наш артыкул: „Орнаментальныя росьпісы сьмядынскай Барысаглебскай царквы ў Смаленску“ ў „Гістарычна-Археалягічным зборніку“ № 1, выд. Інстытуту Беларускае Культуры, Менск 1927.

²⁾ Орловский, 214—217; Голубовский. История Смоленской земли, 235, ув. 1.

там і надзвычайна моцнымі, таўшчынёй да 2 мэтраў мурамі, складзенымі з плігняку і цэглы. Форма царквы—правільны куб з трыма альтарнымі апсідамі; перакрыццё ў відзе чатырохскавага даху, а таксама і кумпал разам з барабанам—пазьнейшага пахаджэння. У сучасны момант гэтая першапачатковая будыніна складае ўсходнюю частку ўсяе царквы, бо з захаду да яе далучаны шматлічныя прыбудовкі, зробленыя ў розныя часы. Першая з іх належыць да 1625—1637 г. і зроблена уніцкім біскупам Львом Крэўзам, з павялічэннем царквы ў заходнім кірунку; да гэтай прыбудовкі ў 1753—1757 г. быў прымураваны горні паверх і званіца, а таксама былі закладзены першапачатковыя вокны і дзверы ў старадаўняй частцы, заменены новымі вокнамі ў два ярусы¹⁾. Апошняя пераробка мела месца пасля 1812 г., калі стары кумпал быў падменены новым, які існуе да нашага часу²⁾. Калі судзіць па рэштках ранейшага барабану, што захаваліся пад дахам,—дык барабан гэты меў дванаціцкантовую форму і быў прарэзаны 12 вокнамі; аднак, і ён, напэўна, ня быў першапачатковым, бо на пляне Гонда ён мае цыбуляпадобны кумпал пазьнейшага пахаджэння. Хутчэй за ўсё, у часе складання гэтага пляну ў царкве ўжо былі зроблены некаторыя відазьмены, што пацвярджаецца, часткова, разьмеркаваньнем вокан у два рады, чаго ў першапачатковай будове, магчыма, і ня было.

Адкідаючы ўсе пазьнейшыя прыбудовкі і пераробкі, мы атрымліваем чысты чатырохслуповы кубічны тып з трыма альтарнымі паўкружынамі. Адпаведна чатырохслуповай конструкцыі, надворныя часткі муроў маюць трохчленны, як і ў Барысаглебскай царкве, але няроўнамерны падзел бакавых фасадаў. У цяперашні час лапаткі маюць плоскую форму; але як выяўлена ў часе рэстаўрацыйных прац 1925 г.³⁾, форма гэтая зьяўляецца вынікам пераробкі, бо ў фундамэнтах захаваліся шырокія паўкруглыя асновы такіх-жа самых палавінных колюмн, якія мы знаходзім у сьмядынскіх руінах, што сьведчыць аб пэўнай сталасьці падобнай апрацоўкі фасадаў у царкоўнай архітэктуры Смаленску. У падзеле фасадаў найбольшае шырыні дасягае сярэдняе поле, і найменшай—усходняе, якое прылягае да альтарнае часткі; гэта тлумачыцца тым, што ў мэтах лепшага нутранага расплянваньня, усе слупы, у параўнаньні, напр., да Барысаглебскае царквы, як-быццам былі перасунуты тут ва ўсходнім кірунку, падобна да таго, як гэта мае месца ў некаторых наўгародзкіх

1) С. П. П и с а р е в. Пмятная книга города Смоленска. Смоленск 1898. Стар. 115-116.

2) П. Ц в е т к о в. Страницка из истории Петропавловской в Смоленске церкви. Смоленск., 1911.

3) Працы гэтыя зроблены Смаленскім Губэрскім Музэем, пры ўдзеле Рэстаўрацыйнага пададзелу Галоўнавукі РСФСР.

будынках спрошчанага тыпу, пачынаючы з царквы Добравешчанья на Мячыне 1179 г. Характар альтарных апсід, якія тут крыху паніжаны ў параўнаньні да агульнае вышыні кубу, таксама мае вядомае дачыненне да наўгародзкіх пазнейшых сыстэм. У большасьці наўгародзкіх будынкаў XII сталяцця вышыня апсід амаль што аднолькава з вышынёю муроў, і ў кожным выпадку ў першапачатковай конструкцыі апсіды даходзілі да асноў закамар, як напр. у Мікольскім, або ў Юраўскім саборы, калі судзіць па захаваных да цяперашняга часу арках; у некаторых-жа будынках, як напр. у царкве Нараджэньня ў Антонавым манастыры, апсіды былі нават яшчэ крыху вышэй. Пачынаючы з тэй-жа царквы Добравешчанья на Мячыне, на-
 глядаецца паступовае паніжэньне апсід, але, галоўным чынам, бакавых, якое ў XII сталяцці знаходзіць сабе найболей яскравае выяўленьне ў царкве Тамаша апостала 1196 г.; агульнае-ж паніжэньне апсід, у сувязі, мабыць, з іншаю сыстэмаю пакрыцьця, робіцца характэрным для наўгародзкага будаўніцтва толькі пачынаючы з XIV сталяцця. Такім чынам, у гэтых адносінах смаленская Петрапаўлаўская царква як-быццам папярэджае некаторыя пазнейшыя наўгародзкія формы.

Нутраная конструкцыя царквы выяўляе тыповую сыстэму слупоў і аркавых сувязяў. Як вынікае з вышэйпамянёных рэстаўрацыйных прац, першапачаткова слупы мелі крыжападобную ў разрэзе форму, аналёгічна сьмядынскім будовам, рэшткі чаго знойдзены ў падмуроўках пад сучаснай падлогай; пазней яны былі сточаны ў дольніх частках, так што ў цяцерашні час нанізе заходнія маюць прадоўжна-абкруглую форму, і толькі на вышыні каля чатырох мэтраў пераходзяць у асноўную крыжападобную, усходнія-ж набылі ў разрэзе від выцягнутых па восі будынку простакутнікаў. Ад заходніх слупоў, на тэй самай прыблізна вышыні, дзе пачынаюцца першапачатковыя нясточаныя іх часткі, перакінуты да муроў паўцыркульныя аркавыя скляпеньні, прычым у прамежках паміж слупамі і бакавымі мурамі над гэтымі скляпеньнямі да самага верху будынку ідуць усьцяжныя сьценкі, што аддзяляюць гінэкей. Аркі, перакінутыя да заходняга муру, падтрымліваюць пакладзеныя на іх хоры. Усходы на хоры прароблены ў сярэдзіне надзвычайна тоўстага заходняга муру, дзе між іншым можна бачыць цагліны са знакамі, зусім падобнымі да сьмядынскіх. Усходнія слупы таксама злучаны з мурамі перакінутымі да іх паўцыркульнымі аркамі, прычым на ўсходзе аркі гэтыя, утвараючы праходы між паасобнымі часткамі альтара, ляжаць вельмі нізка, над імі-ж знаходзяцца сьценкі, якія аддзяляюць асяродкавую апсіды ад бакавых; з паўднёвага і паўночнага бакоў яны знаходзяцца значна вышэй, адчыняючы малыя апсіды ў бакавыя нэфы. Зьверху слупы злучаюцца між

049357

сабой паўцыркульнымі падпорнымі аркамі, на якіх ляжыць барабан кумпалу; прамежкі запоўнены трыкутнымі парусамі, як гэта звычайна для бізантыцкіх конструкцый.

Амаль што ўсе дэталі царквы як у нутраных, так і ў надворных яе аздобах былі знішчаны ў часе пераробак XVII-XVIII ст., так што толькі нямногія з іх захаваліся да цяперашняга часу цалком, або выяўлены пры рэстаўрацыі. Як мы ўжо зазначалі, пры пераробках першапачатковыя вокны былі закладзены і падменены новымі з шырокімі налічнікамі. Рэшткі ранейшых вокан можна бачыць у некаторых частках муроў, як, напрыклад, на першым з усходу полі паўднёвага фасаду; адно з такіх вокан захавалася ў нутраной сцяне, якая аддзяляе гінзкей ад асяродкавае часткі будынку; другое раскрыта пры рэстаўрацыйных працах у заходняй сцяне, каля паўднёва-заходняга кута, прычым ніжэй яго, у тоўшчы сцяны знойдзены тайнік; тры вакны аказаліся ў сярэдняй какамары заходняга фасаду, расчышчанай з-пад тынку разам з бакавымі; нарэшце яшчэ адно вакно раскрыта ў цэнтральнай апсідзе. Усе яны маюць тыповую для XII стагоддзя форму вузкага выцягнутага простакутніка з паўцыркульнай перамышкай, прычым у пралёце вакна на заходняй сцяне знаходзіцца досыць добра захаваны дэкарацыйны фрэскавы роспіс з раслінным арнамантам романскага тыпу, што разам з паўкруглай формай надворных пілястраў сьведчыць, можа, аб пэўным уплыве з боку заходняй архітэктуры.

Што датычыць іншых дэкарацыйных аздоб, дык рэшткі першапачатковага арнаменту захаваліся на тым самым першым з усходу полі паўднёвага фасаду, дзе знаходзіцца закладзеныя старадаўнія вокны. Арнамент гэты складаецца з вузкага аркавага паяска, які праходзіць на вышыні альтарных апсід паміж першай і другой лапаткамі; першапачаткова, аналёгічны фрыз ішоў, напэўна, навакол усяго будынку, пазней-жа быў знішчаны ў часе, калі прарабляліся новыя вокны, верхнія часткі якіх ляжаць якраз на тэй самай вышыні. Апроч гэтага нязначнага сваім памерам кавалку на надворным фасадзе, такі самі аркавы пояс знойдзены быў пры рэстаўрацыі з нутранага боку заходняй сцяны, дзе разам з ім ідзе арнаментальны паясок, складзены з паглыбленьняў у асноўнай кладцы і ўмацаваных у іх фігурных цаглянак. Аркавы арнамент, як вядома, належыць да ліку пашыраных дэкарацыйных мотываў, так што крыніцы яго ў гэтым выпадку з пэўнасьцю вызначыць немагчыма. У сувязі з іншымі, памянёнымі намі вышэй, дэталямі, ён можа, яшчэ раз паказвае на вядомую сувязь з романскім захадом; але мажліва, таксама, што паходжаньне яго ў Петрапаўлаўскай царкве павінна тлумачыцца і незалежна ад гэтае сувязі, — тым болей, што па думцы некаторых аўтараў нават романскія аркавыя фрызы маюць у

аснове сваёй усходняе, часткова сірыйскае пахаджэнне¹⁾). Паколькі для Беларусі наагул бяспрэчная формальная сувязь з Усходам характэрна яшчэ для кургановай эпохі, — пастолькі, магчыма, зразумела, што пад уплывам гэтае сувязі тут маглі апрацоўвацца тыя ці іншыя дэталі таксама і ў будаўніцтве XII стагоддзя. Асабліва выразна, як мы ўбачым ніжэй, адбываўся гэты процэс у Полацка-Віцебскай краіне. Але для Смаленскае Беларусі, здаецца нам, зьявішча гэтае ня так ужо тыпова, тым болей, што, сьцісла кажучы, толькі адна апісаная намі ў далейшым Сьвірская царква дае дапушчальны (і то досыць спрэчны) прыклад вядомага прыстасаваньня некаторых усходніх архітэктурных форм, у той час як у іншых смаленскіх будовах хутчэй выяўляецца пачатковая залежнасьць ад кіеўскіх форм, з далейшым паслядоўным разьвіцьцём у бок іх спрашчэньня як у самай конструкцыі, так і ў яе апрацоўцы, пад частковым уплывам заходняе архітэктуры.

З гэтага боку, Петрапаўлаўская царква зьяўляецца далейшым лёгічным разьвіцьцём апрацаванага спачатку ў малой сьмядынскай царкве чатырохслуповага тыпу, які ў сваю чаргу вынікае з спрашчэньня і пераапрацоўкі конструкцыі вялікай Спасаўскай царквы, блізкай да кіеўскіх узораў. Першае вырашэньне чатырохслуповай конструкцыі ў сьмядынскай царкве Барыса і Глеба з яе роўнамерным сымэтрычным падзелам было яшчэ далёкім ад дасканаласьці, утварыўшы негармонічныя, перапавялічаныя суадносіны паміж асобных частак будынку, у цэлым не дапасаванага да сваёй занадта вялікай альтарнай часткі. У Петрапаўлаўскай царкве ўнесена ўжо належная папраўка шляхам набліжэньня сыстэмы слупоў да міжапсідных сьценак, што ўтварае няроўнамерны падзел фасадаў, але ўроўнаважвае ранейшую нутраную неадпаведнасьць. Гэты прыём, як мы зазначалі, сустракаецца пазьней у Ноўгарадзе, — магчыма, пад уплывам смаленскіх узораў, паколькі ў наўгародзкай архітэктуры, якая аналёгічна Смаленску пачала з шасьціслуповых конструкцый, мы не знаходзім ніякае пераходнае формы, адпаведнай малой сьмядынскай царкве, і шасьціслуповая сыстэма замяняецца там беспасрэдна якраз тым адменьнікам чатырохслуповай, першы прыклад якога мы маем у смаленскай царкве Пятра і Паўла. Шлях гэтага конструкцыйнага разьвіцьця ў Смаленску мае, магчыма, нейкае дачыненне і да валадзімера-суздальскай архітэктуры з яе чатырохслуповымі цэрквамі нахштальт Праабражэнскага сабара ў Пераяслаўлі Залескім, Зьмітраўскага сабора ў Валадзімеры, ці царквы Пакрава на Нэрлі; але для апошніх зьяўляецца характэрным сымэтрычнае рассоўваньне слупоў у бакі з пашырэньнем асяродкавае падкумпальнае прасторы і адпаведным павялічэньнем сярэдніх

1) Пар. А. Некрасов. Византийское и русское искусство. М. 1924.

палёў на фасадах, пры агульных амаль што квадратных плянах,—з чым смаленскія пабудовы ня маюць беспасрэднае сувязі. Дый наагул для самых смаленскіх конструкцый нельга паказаць на абы-якія бясспрэчныя крыніцы, ані ў заходніх, ані ва ўсходніх архітэктурных формах. Не дакранаючыся конструкцый, гэтыя формы, аднак, як мы зазначалі выяўляюцца ў дэталях: у пілястрах на альтарных апсідах у сьмядынскіх будовах, у трактаваньні надворных лапатак у відзе палавінных колюмн, у порталах, якія існавалі, напэўна, у смаленскіх царквах, калі судзіць па рэштках раскапаннага ў 1926 г. невядомага будынку на Васкрасенскім узгорку¹⁾; магчыма, што чыста ўсходнюю, а можа занесеную праз пасрэдніцтва захаду форму мы маем у аркавых фрызах Петрапаўлаўскае царквы. Усе гэтыя дэталі накладалі, зразумела, пэўны адбітак на чыста надворнае аблічча смаленскіх будынкаў XII сталецця. Але ў конструкцыйным сэнсе яны не зьяўляліся істотнымі, і ў гэтых адносінах смаленская эвалюцыя архітэктурных форм мае хутчэй рысы вядомае самастойнасьці, ніж залежнасьці ад якіх-колечы іншых асяродкаў царкоўнага будаўніцтва данай эпохі.

Аналёгічны апісаным намі помнікам архітэктурны тып паўтараецца з нязначнымі відазьменамі ў царкве Яна Багаслова—па старадаўнім найменьні „Багаслова ва Ўражку“,—пабудаванай у панаваньне князя Рамана Расьціславіча, г. зн. паміж 1160 і 1180 годам²⁾. Падобна да Петрапаўлаўскай, царква гэтая два разы—у 1763 і 1786 годах—падлягала пераробкам, прычым відазьмянілася яшчэ болей за апошнюю, бо ўвесь ніжні паверх яе разам з уваходамі быў засыпаны зямлёю і друзам, усходнія слупы падменены новымі, зусім сточаны і знішчаны надворныя лапаткі, апроч рагавых, і перароблена нарэшце ўсё накрыцьцё,—так што ў цяперашні час ад старой царквы захаваліся, у сутнасьці, толькі муры і альтарныя апсіды, у якіх, аднак, зроблены новыя вокны, старыя-ж, падобна да Петрапаўлаўскае царквы, закладзены. Такім чынам, як аб нутраной конструкцыі царквы, так і аб першапачатковым надворным выглядзе яе ў цяперашні час судзіць досыць цяжка. Трэба думаць, аднак, што тут меў месца даволі чыста вытрыманы чатырохслуповы кубічны тып, прычым асаблівасьці, што набліжаюць яго да Петрапаўлаўскае царквы,—гэта аналёгічнае разьмяшчэньне слупоў з адпаведным яму асымэтрычным папярочным падзелам, параўнальна нязначная

¹⁾ Раскопкі гэтыя былі зроблены Смаленскім Музейным Аддзелам і выявілі часткі муроў XII сталецця з цікаўнымі трохабломнымі лапаткамі, а таксама частку бакавога portalу з двума простакутнымі абломамі і поўкалёнкай між іх.

²⁾ Іпацьеўскі летапіс пад 6688 г. „Полное Собрание Руских Летописей“, II, 123.

выгнутасць бакавых апсід у адносінах да асяродкавай, і першапачаткова акруглая форма сярэдніх лапатак, што было выяўлена ў іх фундаментах у часе раскопак 1924 г.¹⁾ Пры гэтых супольных рысах, аднак, ёсць і вядомая розніца. У першапачатковай конструкцыі Багаслоўская царква пабудавана была на два паверхі, г. зн. мела ўнізе сугарэньне, або так званае „падцаркоўе“, з якога яшчэ і цяпер, пасяля ўсіх пераробак, пад насланай новай падлогаю ў альтарнай частцы будынку захаваліся рэшткі арака з сьлядамі фрэскавых росьпісаў. Варта зазначыць, што такі канструкцыйны прыём, зусім невядомы ў Кіеве, апроч Смаленску сустракаецца таксама ў Ноўгарадзе, але значна пазьней, не раней XIV стагодзьдзя, як, напр., у цэрквах Нараджэньня „на поле“ 1381 г., ці Пятра і Паўла на Слаўні 1367 г., і болей звычайным зьяўляецца для наўгародзкай архітэктуры ў XV-XVI стагодзьдзях (напрыклад, царквы Сымэона багапрыемцы ў Зьверыным манастыры 1468 г., Жон міраносіц 1510 г., Пракопа мучальніка 1529 г., і інш.), што сьведчыць, пэўна, аб пераходзе яго ў Ноўгарад якраз са Смаленску. Што-ж датычыць апошняга, — дык тут ён мог зьявіцца вынікам нейкіх заходніх уплываў, адбітых у першы раз у гэтым выпадку не ў дэталях, але ў самай канструкцыі.

Другая цікавая рыса Багаслоўскае царквы — гэта канструкцыя бакавых уваходаў з паўднёвага і паўночнага бакоў (у цяперашні час замураваных і часткова засыпаных), да якіх, магчыма, калісьці былі прыроблены спецыяльныя прыбудовкі, нахшталь простакутных у пляне крытых прытвораў. Прыём гэты, які ў Смаленску сустракаецца таксама яшчэ і ў Сьвірскай царкве (гл. ніжэй), вядомы нам па некаторых прыкладах з бізантыцкай архітэктуры Каўказу, напр., па царкве ў Лехне, пры адсутнасці яго на славянскім грунце, за выняткам толькі таго, што ў пазьнейшыя часы ён сустракаецца ў некаторых наўгародзкіх канструкцыях, напр., у царкве Параскевы Пятніцы, бяспрэчна, пад уплывам Смаленску.

Апроч пералічанага, заслугоўвае яшчэ ўвагі выяўлены раскопкамі 1924 г. прыдзел — магчыма, крыху пазьнейшага за самую царкву паходжэньня, але не пазьней пачатку XIII стагодзьдзя, — які прылягаў да яе з паўднёвага боку. Не раскапаны цалком, — так што агульная форма яго невядома, — ён быў прымураваны аж да самага паўднёвага фасаду царквы, канчаючыся на ўзроўні яе альтарнае часткі адной вялікай паўкруглай апсідай, прычым, аднак, у тоўстай сьценцы, якая ўтварала рог прыдзелу, прылеглы да рагавой лапаткі царквы, замест бакавой

¹⁾ Раскопкі гэтыя былі праведзены Смаленскім Музейным аддзелам для дасьледваньня паўднёвага прыдзелу царквы, аб якім ніжэй.

апсіды была зроблена невялічкая нутраная ніша паўкруглае формы, нічым ня вызначаная знадворку і, нават, замаскаваная нязвычайным у гэтым месцы паглыбленьнем сьцяны ў два аб'ёмы. Такая конструкцыя, чыста-ўсходняга характару, зьяўлялася, як мы ўбачым у далейшым, звычайнай і тыповай для полацка-віцебскага будаўніцтва XII стагодзьдзя, так што прысутнасьць яе, хоць можа і выпадковая, у Смаленску—мае асаблівы інтарэс, паказваючы або на прамежкавую крыніцу яе для полацка-віцебскай архітэктуры (калі прыпусьціць, што ў Смаленску маглі і не захавацца ранейшыя аналёгічныя конструкцыі),—або на адваротны ўплыў Віцебску ці Полацку на Смаленск.

Нарэшце, з ліку дэкарацыйных дэталей Багаслоўскае царквы, якія ў большасьці сваёй зусім не захаваліся, досыць цікаўным зьяўляецца рэльефны крыж, выкладзены цэглаю на паўночна-ўсходнім рагу старадаўняга муру над адным з закладзеных першапачатковых вокан. Крыж гэты мае архаічную форму, блізкую, між іншым, да тэй, што сустракаецца ў Беларусі на г. зв. „барысавых каменных“. Але самы спосаб ужываньня такіх рэльефных аздоб наагул у архітэктуры XII стагодзьдзя, апроч толькі гэтага выпадку, нам невядомы. У Ноўгарадзе падобная орнаментыка зьяўляецца, мабыць, не раней XIV стагодзьдзя, як, напр., у Спасаўскім саборы на „Торговай стороне“ 1374 г.

Апошнім па часе, і, можа, найболей цікаўным помнікам смаленскае архітэктуры XII стагодзьдзя зьяўляецца царква Міхала Арханела, або так званая Сьвірская, што знаходзіцца ў Сьвірскай слабадзе, у раёне былай „княскай мясцовасьці“. Згодна летапісных вестак, царква гэтая пабудавана ў княжэньне Давыда Расьціславіча ¹⁾, які панаваў у Смаленску з 1180 да 1197 г., і хутчэй за ўсё не раней 1194 г., як гэта ў большасьці лічыцца ў літаратуры ²⁾. У процілегласьць звычайнаму характару летапісных паведамленьняў аб царкоўных будовах, летапісец у гэтым выпадку не абмежаваўся простым упамінам аб факце яе пабудаваньня, але дадаў да гэтага яшчэ сваю ўласную характарыстыку: „такое-же (царквы) нѣсть въ полнощной странѣ,—кажа ён,—и всимъ приходящимъ къ ней дивитися изряднѣй красотѣ ея“ ³⁾. Паколькі,—мы паўтараем,—такія характарыстыкі, агулам кажучы, зусім не

¹⁾ Іпацеўскі летапіс пад 6705 г. „Полное Собрание Русских Летописей“, II, 151.

²⁾ Напр.: Орловский. Достопамятности Смоленска. Смоленск, 1905; стар. 10—13. С. П. Писарев. Княжеская местность и храм князей в Смоленске. Смоленск, 1894; стар. 36—46.

³⁾ Іпацеўскі летапіс, loc. cit.

ўласцівы звычайным суха-протокольным летапісным весткам,— пастолькі, здаецца нам, упоўне магчыма, што прыведзены намі сказ не зьяўляецца адным толькі рыторычным зваротам, але выяўляе запраўдныя погляды сучаснікаў, у вачох якіх Сьвірская царква, бясспрэчна, магла выдзяляцца па формах сваіх, як нейкае, быццам, асаблівае і нязвычайнае зьявішча з ліку іншых Смаленскіх царкоўных будынкаў.

У параўнаньні да гэтых іншых, папершае, агульная вышыня асноўнага кубу ў Сьвірскай царкве крыху павялічана, так што ўвесь масьў будынку здаецца значна болей стройным і лёгкім, нават цяпер, калі пазьнейшае чатырохскатавае накрыцьцё канчальна запавала сваёю важкаю формай усю горнюю частку будовы. Падругое, самы характар першапачатковага накрыцьця не супадаў, як відаць, з звычайнай смаленскай традыцыяй. У той час як усе пералічаныя намі вышэй будынкі мелі, бясспрэчна, пааркавыя, закамарныя перакрыцьці,—у Сьвірскай царкве, як сьведчаць досьледы на гары яе, зробленыя Смаленскім Музейным аддзелам, закамары, хутчэй за ўсё, былі толькі на сярэдніх палёх на кожным фасадзе, так што дах, адпаведна сымэтрычнаму трохчленнаму падзелу фасадаў, меў, пэўна, форму двох перакрыжаваных пад кумпалам палавінных цыліндраў (калі ён дакладна адпавядаў закамарам) са скатнымі пакрыцьцямі над бакавымі палямі, што крыху нагадвае некаторыя каўкаскія сыстэмы. Нязвычайны для Смаленску характар маюць таксама прапорцыі самага падзелу фасадаў і некаторыя дэталі іх апрацоўкі: кожны фасад мае па чатыры шырокія лапаткі, у форме якіх наглядаецца далейшае разьвіцьцё тыпу романскіх палавінных колюмн да формы пазьнейшых романскіх пучкоў пілястраў; дзьве з іх знаходзяцца па рагах, а дзьве выдзяляюць сярэдняе поле, якое амаль што ў два разы шырэй за бакавыя. Згары на лапатках ляжыць выносны гзымс, які складаецца з трох шэрагаў пліт, што выступаюць адна над адной, потым двох шэрагаў аналёгічных пліт, пакладзеных на кант, далей—шэрагу закругленых пліт, і нарэшце яшчэ аднаго шэрагу пліт, пакладзеных кантам. У цяперашні час на гэты гзымс абалёрты брус, да якога прымацаваны кроквы, што падтрымліваюць сучасныя чатырохскатавы дах. Крыху ніжэй гзымсу, навакол усяго будынку праходзіць вузкі паясок, які перарываецца на паўднёва-заходнім рагу на 5 мэтраў у кожны бок. Першапачатковыя вокны зьяшчаліся ў два шэрагі; дольні складалі звычайныя вузкія вокны з паўцыркульнымі перамычкамі; у горнім-жа яны мелі круглую форму, у відзе розэтак; некаторыя з іх яшчэ захаваліся да нашага часу, часткова—на паўднёвым і паўночным фасадах, іншыя закладзены, або перароблены. Уваходаў у царкву раней было тры, да якіх далучаліся невялікія, простакутныя ў пляне прыбудовкі-прытворы, аналёгічныя тым, што існавалі калісьці, як гэта намі ўжо

зазначана, у Багаслоўскай царкве; у XVII сталецці, у часе пераробак, якія знішчылі і ранейшае пакрыццё, прыбудовкі гэтыя былі павялічаны ў вышыню і зроблены як-быццам адзальнямі самае царквы, так што апошняя атрымала крыжападобную ў плане форму: але пры выпадковым ападзе тынку ў сярэдзіне царквы, а таксама ў часе рэмонтных прац 1891 г. выявілася, што на вышыні 4 мэтраў у гэтых прыбудовках над старадаўняй кладкай XII сталецця пачынаецца іншая болей позняя кладка; значыцца, у першапачатковай конструкцыі яны мелі параўнальна нязначную вышыню; аднак, ня гледзячы на гэта, магчыма, што яны да вядомай ступені гралі ў гэтай конструкцыі ролю нейкіх контрфорсаў, служачы для надворнага падтрыманьня муроў, крыху болей высокіх, ніж гэта было наагул звычайным у смаленскай архітэктуры таго часу.

Найбольшае ўвагі заслугоўвае конструкцыя альтарнае часткі, дзе ў першы раз ужыта тая спрощаная форма, якую пазьней мы можам сустрэць у некаторых помніках наўгародзкага будаўніцтва XIV сталецця. Прынцып патройнага падзелу альтара тут яшчэ захаваны, але адзначаная намі ўжо ў Петрапаўлаўскай царкве тэндэнцыя да паніжэньня апсід знайшла сабе яшчэ болей яснае выяўленьне, асабліва ў адносінах да апсід бакавых, відазьмена якіх, характэрная для Сьвірскае царквы, паўтарылася потым у Ноўгарадзе, разам з бакавымі прыворамі, як літаральны сколак з гэтага арыгіналу, напрыклад, у царкве Параскевы Пятніцы. Праўда, у Ноўгарадзе пэўная відазьмена бакавых апсід адбывалася, часам, яшчэ і раней, нават у канцы таго самага XII сталецця, выяўляючыся ў некаторым іх паніжэньні ў параўнаньні да асяродкавай апсіды, пры захаваньні ранейшай акруглай формы, першы прыклад чаму мы сустракаем у царкве Тамаша апостала на Мячыне 1195 г., г. зн. толькі на два гады пазьней за Сьвірскаю царкву. Магчыма, што аналёгічны процэс спрашчэньня альтарных конструкцый меў месца ў Смаленску і ў Ноўгарадзе адначасна, так што конструкцыя царквы Тамаша апостала ня мела з Сьвірскай царквой беспасрэднае сувязі, тым болей, што ўжо вельмі хутка наўгародзкае будаўніцтва перайшло да аднаапсідных тыпаў царкоўных будынкаў,—мабыць, пад уплывам полацка-віцебскіх будоў. Ні ў якім разе, аднак, гэтага нельга сказаць аб царкве Параскевы Пятніцы, конструкцыя якой выяўляе простую залежнасьць ад Сьвірскай царквы, што, між іншым, часткова ўжо вызначалася ў спецыяльнай літаратуры¹⁾. У Сьвірскай царкве конструкцыя гэтая характарызуецца тым, што спрашчэньне апсід не абмежавалася толькі іх паніжэньнем, але пацягнула за сабой як агуль-

1) Пар., напр.: А. Некрасов. Византийское и русское искусство М. 1924, стар. 79-80.

нае зьмяншэньне памераў іх, так і відазьмены ў форме. Паўкруглая ў пляне асяродкавая апсіда тут моцна выдаецца ўперад да ўсходу, і ў цяперашні час падымаецца да вышыні орнамэнтальнага поясу, хаця магчыма, што першпачаткова яна была крыху ніжэй; адпаведна сярэдняму полю фасаду і шырокаму асяродкаваму нэфу, яна амаль што ў два разы шырэй за бакавыя апсіды. Гэтыя апошнія адпавядаюць больш вузкім бакавым палём і нутраным бакавым нэфам, і маюць форму невялічкіх чатырохсьценнікаў, прыціснутых з поўначы і поўдня да масьўнага корпусу асяродкавае апсіды, што робіць надзвычайна лёгкай па формах усю ўсходнюю частку будынку. Апроч таго, усярэдзіне апсіды адзелены адна ад адной мурамі, і злучаны між сабой праробленымі ў гэтых мурах праходамі, у асяродкавую-ж прастору царквы яны адчыняюцца аркавымі пралётамі, зробленымі ва ўсходняй сьцяне; такім чынам, уся альтарная частка зьмешчана тут у апсідах і зусім вынесена за межы асноўнага кубу, у процілегласьць усім іншым смаленскім царквам, дзе аддзяленьне альтарнае часткі адбываецца пры дапамозе ўсходняе пары нутраных слупоў. Усё гэта цалком зьяўляецца для Смаленску зусім новым прыёмам, прычыны зьяўленьня якога, магчыма, трэба шукаць у нейкіх адносінах да ўсходняга, часткова, каўкаскага будаўніцтва.

У пэўнай сувязі з гэтым знаходзяцца, мабыць, і некаторыя іншыя дэталі. Нутраныя слупы ў Сьвірскай царкве захаваны ў колькасьці чатырох, але значна адсунуты да куту будынку, што, паміж іншым, мы знаходзім пазьней у наўгародзкай царкве Тодара Страцілата 1360 г., дзе гэты прыём, таксама, можа, запазычаны з Смаленску, у сувязі з іншай сыстэмай перакрыцьця быў даведзены да свайго лёгічнага завяршэньня шляхам набліжэньня падпорных слупоў і арак ледзь не да самых муроў. Застаючыся яшчэ болей свабоднымі, слупы Сьвірскае царквы набылі, аднак, у параўнаньні да іншых смаленскіх будынкаў, значна большую лёгкасьць і стройнасьць, а разьмяшчэньне іх бліжэй да куту ўтварыла крыху большую прастору ў асяродкавай частцы. Даволі тонкія, крыжападобныя ў разрэзе, яны энэргічна выносяць над гэтай прасторай на звычайнай сыстэме аркавых сувязяў і парусоў досыць высокі, круглы кумпальны барабан, прарэзаны чатырма запраўднымі вокнамі, разам з чатырма глумімі, закладзенымі старадаўнімі цаглянымі пліткамі.

Першпачатковая кладка XII сталецця захавалася да самага верху барабана; знадворку горняя частка яго аздоблена складаным гзымсам, аналёгічным гзымсу асяродкавае альтарнае апсіды дзе ён, магчыма, быў паўтораны пры надбудовы). Гзымс гэты складаецца з шэрагу пліт, падтрыманых кронштэйнамі; пад апошнімі праходзіць патройны пояс, утвораны злучэньнем двух звычайных паяскоў, паміж якіх замацаваны куточки цаглін; яшчэ

ніжэй знаходзіцца шырокі аркавы пояс з васьмі арак над вокнамі. Сучасны кумпал — пазьнейшага пахаджэння, бо ранейшы быў зруйнаваны яшчэ да 1634 году, як гэта можна бачыць па малюнку Сьвірскае царквы на пляне Гонда; але апроч маленькае шыйкі і макаўкі форма яго, магчыма, набліжаецца да першапачатковай, блізкай да плоскіх, шырокіх бізантыцкіх адменьнікаў, — калі толькі не прыпусьціць, што ў сувязі з адзначаным намі частковым, падабенствам царквы да ўсходніх конструкцый кумпал яе мог быць вытрыманы ў конусападобнай форме, па каўкаскім узору.

Сьвірская царква ў Смаленску (1194 г.) па малюнку на пляне Гонда 1636 г.

Апошняе пытаньне, зразумела, зьяўляецца спрэчным, як і ўсё пытаньне аб перакрыцьці царквы наагул. Другім няясным момантам у яе конструкцыі трэба лічыць адзначаны намі вышэй перарыў арнаментальнага паяска на паўднёва-заходнім рагу. Магчыма, што ён паказвае на існаваньне калісьці ў гэтым месцы нейкай высокай прыбудовкі, тым болей, што недалёка адсюль у 1886 годзе, пры капаньні магілы, знойдзены былі цагляныя плінфы і рэшткі старадаўняе кладкі¹⁾. Калі гэта так, дык можна дапусьціць, што ў першапачатковай конструкцыі тут магла быць нейкая назіральная вежа, якая служыла ў той самы час званіцай, і злучалася, магчыма, з хорамі. На жаль, аднак, дэталнае дасьледваньне і канчатковае вырашэньне гэтага пытаньня ў цяперашні час зьяўляецца амаль што немагчымым, бо якраз у гэтым месцы да старадаўняга корпусу царквы ў 1833 годзе прыбудаваны Барысаглебскі прыдзел.

Дэталі нутранага ладу не ўяўляюць асаблівае цікавасьці, паколькі ў процілегласьць надворнаму выглядз будынку яго нутраная частка значна больш зьменена пазьнейшымі пераробкамі. Гэта, праўда, зусім не датычыць самае конструкцыі, якая захавалася і ўсярэдзіне досыць ясна; але бясспрэчна, што гэтыя пераробкі канчаткова знішчылі шмат якія характэрныя рысы нутранага ўбраньня царквы, якія выклікалі калісьці, як сьведчыць летапісец, агульнае захапленне сучаснікаў. Як сьцены, так і скляпеньні царквы ў цяперашні час расьпісаны, але росьпіс гэты належыць, мабыць, да XVII, або нават да XVIII сталяцця, і ад першапачатковых фрэсак (а такія, напэўна, былі) нічога не захавалася, так што без папярэдніх рэстаўрацыйных прац зусім немагчыма судзіць аб першапачатковым выглядзе сьцен і характары

¹⁾ С. П. Писарев. Княжеская местность и храм князей в Смоленске. Смоленск 1894; стар. 36—46.

Там-сама і агульнае апісаньне царквы.

іх орнаментыкі. Адзіная варта ўвагі, але ўжо крыху іншага парадку, асаблівасьць, што захавалася ад ранейшае конструкцыі,—гэта прысутнасьць нешматлічых, праўда, галасьнікоў, якія знаходзяцца ў перадальтарных слупох. Паколькі галасьнікі лічыліся да гэтага часу за характэрную прыналежнасьць, галоўным чынам, толькі наўгародзкага будаўніцтва, дзе яны зьявіліся з канца XII стагодзьдзя¹⁾, прычым паходжаньне іх у Ноўгародзе заставалася, пакуль што, яшчэ нявысьветленым,—пастолькі прысутнасьць галасьнікоў у Сьвірскай царкве можа быць цікавай ласьне ў гэтым сэнсе, паказваючы, магчыма, ізноў на Смаленск, як на тую прамежковую крыніцу²⁾, з якой прыём гэты мог быць перададзены наўгародзкаму будаўніцтву, разам з іншымі, паказанымі намі вышэй, чыста конструкцыйнымі дэталямі.

3.

Полацка-віцебскія архітэктурныя помнікі XI-XII стагодзьдзя.

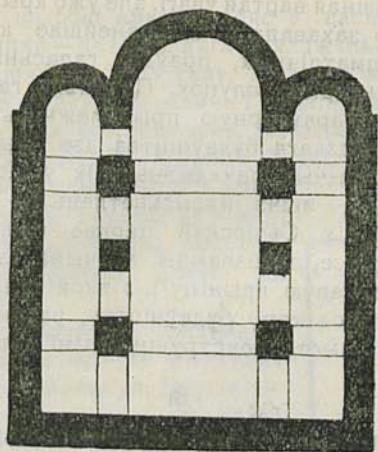
У Полацка-Віцебскай зямлі, як мы ўжо вызначалі раней, разьвіцьцё каменнае царкоўнае архітэктурны пайшло крыху іншымі ў параўнаньні да Смаленску шляхамі. З прычыны адсутнасьці помнікаў, першапачатковыя крыніцы гэтага будаўніцтва застаюцца нам невядомымі, хаця пачатак яго, магчыма, павінен быць аднесены яшчэ да канца X стагодзьдзя. Так, напрыклад, Віцебскі летапіс пад 974 годам памінае аб закладцы віцебскіх царкваў Добравешчаньня і Міхала: „Roku 974... Olha... założyła Zamek Drewniany nazwała odrzeki Widźby Witebskim wymurowała Cerkiew w Wysznim Zamku Swientego Michała. A w niżnim Zwiastowanie...“³⁾ Гэтай апошняй царкве, аднак, некаторыя аўтары зусім няправільна ўпадабляюць тую царкву ў імя Добравешчаньня, якая яшчэ і цяпер існуе ў Віцебску⁴⁾,—бо гэтая апошняя фактычна была пабудована ў кожным выпадку не раней паловы XII стагодзьдзя,—магчыма, праўда, на старым фундаманце першапачатковае аднайменнае царквы, як гэта было ў звычай.

¹⁾ Покровский. Церковная археология. Петроград, 1916 г.; стар. 157-158. Грабарь. История русского искусства. Вып. 2; стар. 236-237.

²⁾ Варта ўвагі, што ў Кіеве галасьнікоў зусім ня было; тым часам у Беларусі, як мы ўбачым у далейшым, у тым самым XII стагодзьдзі галасьнікі сустракаюцца ня толькі ў Смаленску, але таксама ў Калажанскай царкве ў Горадні; магчыма, значыцца, што гэтыя прылады былі прынесены з Захаду, мінуючы Кіеў.

³⁾ „Dzieje Miasta Witebska“—руканіс у Віцебскім аддзяленьні Беларускага Дзярж. Музею, аркуш 6; А. Сапунов. Витебская старина, I, 455.

⁴⁾ Напр. Н. Барсов. Материалы для историко-географического словаря России. Вильня, 1865. Стар. 165. Нават А. Павлинов імкнецца адсунуць яе прынамсі да XI стагодзьдзя; История русской архитектуры М. 1894. Стар. 38—45. Древние храмы Витебска и Полоцка. „Труды IX археологического съезда в Вильне“. Т. I. М. 1895. Стар. 1—8.

Плян руін у Барысаглебскім манастыры на Бельчыцы ў Полацку. XI-XII ст.
(Па А. М. Паўлінаву).

Крыху болей мы маем падстаў, каб аднесці некаторыя архітэктурныя рэшткі да канца XI, або да пачатку XII стагоддзя, як, напр., руіны самай старой царквы з ліку будынкаў б. Барысаглебскага манастыра на Бельчыцы ў Полацку. Руіны гэтыя сьведчаць, што першапачаткова і ў Полацкай зямлі, аналёгічна Смаленску, ужываўся пашыраны ў тыя часы трохапсідны кубічны тып. На жаль, аднак, амаль што поўнае зьнішчэньне руін не дае магчымасці прасачыць тыя дэталі, якія ў даным выпадку маглі-б быць характэрнымі. У агульных рысах конструкцыя царквы¹⁾ можа быць адноўлена як чыста кубічная, з правільным квадратам у пляне і трыма ўсходнімі апсідамі, з якіх цэнтральная значна болей і шырэй за бакавыя; у сярэдзіне знаходзіліся чатыры крыжападобныя ў разрэзе слупы, і паміж іх два меншыя, квадратныя ў разрэзе, якія служылі, магчыма, для падтрыманьня бакавых хор. Прысутнасьць гэтых дадатковых слупоў—адзіная варта ўвагі асабліваць, паколькі конструкцыя царквы наагул выразана чатырохслуповая.

Прыблізна да таго-ж самага часу належаць і рэшткі старадаўняй полацкай Сафіі, якія цяпер уваходзяць у склад барочнага будынку уніцкай катэдры, пабудаванай у палове XVIII стагоддзя. На ўсходнім баку гэтае катэдры, зьвернутай сваёй альтарнай часткай на поўнач, знаходзяцца цалком захаваныя апсіды першапачатковай будовы, якія ў агульнай конструкцыі

¹⁾ Прыблізны плян яе складзены Павліновым: Древние храмы Витебска и Полоцка, стар. 11-12.

пазьнейшага будынку скарыстаны для бакавога прыдзелу. Апроч таго, пад падлогай захаваліся часткі муроў і фундаменты нутраных слупоў, што дазваляе скласьці прыблізна плян усяго старадаўняга будынку.

Гэтыя дэталі ў першы раз былі выяўлены ў часе рэмонтных прац, якія рабіліся пад кіраўніцтвам П. П. Пакрышкіна, прычым і быў складзены плян, апублікаваны ў X томе „Записок отделения русской и славянской археологии И. Рус. Археологического О-ва“¹⁾). Плян гэты, аднак, на нашу думку зьяўляецца ня зусім дакладным, у чым мы мелі магчымасьць праканацца на месцы ўлетку 1926 г., зрабіўшы агляд сутарэньня будынку і больш-менш падрабязныя прамеры захаваных частак старадаўняе кладкі. Асноўная няправільнасьць памянёнага пляну, з нашага пагляду, у тым, што тая пазьнейшая (XVIII ст.) хаця і зробленая часткова з старадаўняга матар'ялу прыбудовка ў выглядзе трох апсід, якая знаходзіцца на заходнім фасадзе сучаснага будынку, сымэтрычна да запраўдных апсід усходняга фасаду, — палічана тут за першапачатковую частку архітэктурнага пляну, які набывае, такім чынам, нейкі дзівосны і абсалютна непраўдападобны выгляд кубічнага будынку з бакавымі ўваходамі і дзьвюма групамі апсід з усходу і з захаду. Па нашых назіраньнях, аднак, захаваныя ў сутарэньні муры выразна сьведчаць аб незалежнасьці заходніх апсід ад першапачатковай констукцыі і выяўляюць на месцы іх ясныя сьляды галоўнага ўваходу з порталам, перад якім у прытворы будынку на асноўнай яго восі знаходзіцца невялічкі васьмікантовы постамент, мабыць, для хрышчальнай купелі. Апошнюю дэталю аўтары пляну таксама не зразумелі, і растлумачылі гэты постамент, як частку васьмікантовага слупа, які служыў нібыта для падтрыманьня хораў; адсюль ужо зьявілася і другая памылка, а ласьне думка аб існаваньні бакавых уваходаў, перад якімі знаходзіліся аналёгічныя слупы, што фактычнымі рэшткамі муроў і падмуровак зусім не пацьвярджаецца. Агульным вынікам усіх гэтых памылак зьявілася абсалютна няправільнае ўяўленьне самых асноўных форм будынку, якое дало магчымасьць бачыць у некаторых дэталях яго нейкія ўплывы заходня-эўрапейскае архітэктуры, існаваньне якіх, з нашага пагляду, надзвычайна праблематычна. Гэта-ж дало і неправэраны матар'ял для некаторых пазьнейшых дасьледчыкаў, якія паўтараюць часам тыя самыя памылкі, карыстаючыся памянёным плянам²⁾). Мы з свайго боку, прыводзячы тут складзены намі плян, хаця і павінны за-

1) Н. Шероцкий. Софийский собор в Полоцке. *Op. cit.*, стар. 77—90 і асобнымі адб'ткамі—Петраград, 1915.

2) Такія памылкі робіць, напрыклад, Н. І. Бруноў у сваёй працы „Беларуская архітэктура XI-XII стагодзьдзя“, вядомай нам у рукапісу (Масква, 1926).

значыць пэўную яго схэматычнасьць, якая абумоўлена цяжкасьцю, а ў некаторых мясцох, нават, і немагчымасьцю абсалютна дакладных прамераў у цёмным, нізкім і брудным сутарэнні,—але маем падставы быць пэўнымі, што ў сваіх агульных рысах ён бліжэй адпавядае запраўднасьці, і лепей выяўляе характар Полацкае Сафіі, як правільнага, амаль што квадратавага пяцінафнага будынку з нормальнай сыстэмай усходніх апсід, які хоць і мае некаторыя ўласныя асаблівасьці ў дэталях, але агулам знаходзіць сабе досыць блізкія аналёгіі ў шэрагу іншых славяна-бізантыцкіх помнікаў.

Магчыма, праўда, што ў першую чаргу ласьне гэтыя дэталі і трэба лічыць найболей істотнымі для характарыстыкі данага помніку, як узору полацкага будаўніцтва.

У шмат якіх мясцох характэрная кладка захаваных частак, невядомая ў Смаленску, складаецца тут з шэрагаў няправільнай формы булыжных каменяў на вапнавай рашчыне і некалькіх тонкіх пластоў 2,5-сантымэтравай цэглы з тоўстымі цэментнымі швамі, прычым камень і цэгла чаргуюцца паміж сабой. Кладка гэтая бліжэй падыходзіць да кладкі кіеўскіх і чарнігаўскіх будынкаў, і ў пахаджэньні сваім, магчыма, бліжэй за смаленскую зьвязана з бізантыцкай тэхнікай¹⁾. Аднак, у самай форме апсід, амаль што цалком захаваных у сваім першапачатковым відзе, апроч падвышэньня цэнтральнай апсіды і пераробкі вокан,—тут наглядаецца істотны ўхіл ад звычайных славяна-бізантыцкіх тыпаў. Паўкруглыя апсіды, найболей пашыраныя як у кіеўскіх, так і ў іншых усходня-славянскіх, а таксама і ў беларускіх будовах, у даным выпадку падменены прызматычнымі кантовымі апсідамі сірыйскага тыпу, адзіным узорам якіх у Кіеве зьяўляюцца, можа, толькі апсіды Вялікай Лаўрскай царквы²⁾; у апошнім выпадку, аднак, асяродкавая апсіда яшчэ заставалася паўкруглаю, і толькі бакавыя мелі выгляд трохсьценных прызм,—у той час, як у полацкай Сафіі далёка высунутая наперад цэнтральная апсіда таксама мае прызматычную форму вялікага масьўнага пяцісьценніка, пры аналёгічных лаўрскім трохсьценных формах апсід бакавых.

Адсутнасьць падобных конструкцый у Кіеве, дый наагул на славянскай глебе, прымушае шукаць нейкіх іншых крыніц магчымага іх пахаджэньня для Полацку, прычым узьнікаюць досыць далёкія ў тэрыторыяльным сэнсе набліжэньні. Так, напрыклад, падобныя сыстэмы альтарных апсід мы сустракаем у цэлым шэрагу малаазійскіх цэркваў V-VI стагодзьдзя, пачынаючы з Сафіі

¹⁾ Некрасов. Византийское и русское искусство. М. 1924. Стар. 37-38, 57.

²⁾ Ibidem, стар. 59, мал. 86.

Солунскай¹⁾ і канчаючы Нікейскім храмам²⁾; пазьней гэты тып пераходзіць у Арменію, дзе ў VIII-IX сталецьці ён сустракаецца, напр., у царкве ў Драндзе³⁾, найболей блізкай у гэтай частцы да полацкай Сафіі. Варта ўвагі пры гэтым, што ва ўсіх памянёных будынках, якія ўяўляюць сабою злучэньне цэнтральных плянаў з базылікальнымі, наглядаецца тэндэнцыя да пераходу ў позьня-бізантыцкі крыжовы тып, што выяўляецца найболей ясна ў царкве ў Драндзе, дзе нутраная прастора ў пляне мае выгляд роўнанакцовага крыжа, упісанага ў квадрат.

Апошняя асаблівасьць,—калі нават у паказаных помніках і нельга бачыць беспасрэдных крыніц данай полацкай констукцыі,—зьяўляецца ўсё-ж досыць важнай пры спробах прыблізнага аднаўленьня першапачатковага выгляду полацкае Сафіі на падставе захаваных рэштак,—тым болей, што першыя спробы, зробленыя ў гэтым напрамку А. Паўлінавым⁴⁾ і Н. Шэроцкім⁵⁾, трэба лічыць ня зусім удалымі. Першы з памянёных дасьледчыкаў, пасылаючыся на плян альтарнае часткі, лічыў адзіна магчымым аднесці ўсю царкву да чыстага кубічнага тыпу. Ён ня прымаў, аднак, пад увагу ані прыведзеныя намі набліжэньні, ані рэшткі муроў і слупоў у сутарэньні царквы, самае існаваньне якіх, здаецца, засталася яму невядомым. Тым часам, ужо па аналёгіі да памянёных намі ўсходніх помнікаў можна было сумнявацца ў чыстай кубічнасьці полацкае Сафіі,—рэконстукцыя-ж пляну яе па даных з сутарэньня дае для гэтага яшчэ болей падстаў. Па гэтых даных першапачатковы плян царквы ўяўляецца ў відзе вялікага простакутніка памерам у 21×22 мэтры, падзеленага пры дапамозе 16 нутраных слупоў на пяць нэфаў, з якіх тры сярэднія закончаны апсідамі, а крайнія простымі сьценкамі; сярэднія чатыры пары слупоў выдзяляюць з асноўнага квадрату крыжападобную ў пляне прастору, у той час як усходнія слупы служылі раней для аддзяленьня альтарнае часткі, заходнія-ж для падтрыманьня хор. Такім чынам, мы маем у даным выпадку ня чысты кубічны, але камбінаваны кубічнакрыжовы плян, які набліжаецца ў гэтых адносінах да іншых вядомых нам славянскіх Сафій, г. зн. кіеўскай і наўгародзкай, а таксама да Усьпенскага сабору ў Уладзімеры, пры большай, аднак, прастае констукцыі.

Супольнай рысай усіх памянёных будынкаў зьяўляецца пяцінэфны плян (забытаны ў наўгародзкай і кіеўскай Сафіях пазьней-

¹⁾ Ibidem, 24, мал. 35. Н. Holtzinger. Die altchristliche und byzantinische Baukunst. „Handbuch der Architektur“, von A. Essenwein. Stuttgart, 1889. II-3, 155, мал. 247.

²⁾ Некрасов, 24, мал. 42.

³⁾ Ibidem, 31, мал. 49. Кондаков и Толстой. Русские древности в памятниках искусства, IV, 67, мал. 59.

⁴⁾ Древние храмы Витебска и Полоцка, стар. 11.

⁵⁾ Op. cit.

шымі прыбудоўкамі); пры гэтым, разьмеркаваньне слупоў у Ноўгарадзе і ў Кіеве блізка да полацкай конструкцыі, у той час як валадзімерскі Усьпенскі сабор мае альтар, вынесены цалком у апсіды, з прычыны чаго асяродкавы кумпал бліжэй адышоў тут да праўднага цэнтру будынку. Але апроч таго ўсе яны збліжаюцца між сабой у значнай шырыні крайніх сваіх нэфаў, закончаных, праўда, парознаму: у Кіеве круглымі апсідамі, а ў Ноўгарадзе і Валадзімеры, аналёгічна Полацку, плоскімі сьценкамі. Тым часам, полацкая Сафія мае, наадварот, надзвычайна вузкія крайнія нэфы, і ў гэтым яна бліжэй, напрыклад, да царквы ў Мокві (у Абхазіі), што разам з конструкцыяй яе альтарнае часткі паказвае хутчэй на Каўказ, як на магчыму крыніцу ўплыву. Прыведзеныя намі набліжэньні да кіеўскай і наўгародзкай Сафіі, а таксама да валадзімерскага Усьпенскага сабору, былі прыняты пад увагу Шэроцкім, — але, забытаны сваім памылковым плянам, ён не заўважыў адзначаных намі ўсходніх рыс і зрабіў вывад, нібыта полацкая Сафія ёсьць відазьменай „паўднёва-рускага“ храму, тыпу Кіева ці Чарнігава, пад частковым заходнім уплывам, што з нашага погляду зусім няверна.

Што датычыць пытаньня аб надворным выглядзе полацкае Сафіі — дык, зразумела, яго немагчыма вырашыць цалком бясспрэчна; часткова-ж, аднак, дэталі прыведзенага намі пляну лёгка ўзгадняюцца з паведамленьнем Васкрасенскага летапісу ад 1506 году, дзе ў сьпісе „літоўскіх“ местаў памінаецца „...Полтескъ на Двинѣ и на Полотѣ, древянѣ, Святая Софія камена о седми врьсѣхъ;“¹⁾, што паказвае на існаваньне 7-мі кумпалоў у яе перакрыцьці. Трымаючыся свайго дапушчэньня аб чыстай кубічнасьці будынку, Паўлінаў у даным выпадку лічыць, што асноўны масыў царквы быў пяцікумпаловым, з захаду-ж да яго далучаліся нейкія прыбудоўкі, напр., рагавыя вежы²⁾; пры гэтым разьмяшчэньне асноўных пяці кумпалоў ён уяўляе сабе, відавочна, дыягональным, якое адно і магчыма пры кубічнай конструкцыі. Гэтаму дапушчэньню, аднак, супярэчыць фактычнае разьмеркаваньне слупоў, згодна якога асноўныя пяць кумпалоў хутчэй павінны былі тут зьмяшчацца адпаведна крыжовай конструкцыі, г.зн. тры над цэнтральным нэфам і па адным над сярэдзінамі бакавых; два дадатковыя кумпалы маглі ў гэтым выпадку знаходзіцца над прытворам. Пры тэй самай сыстэме магчымы, зразумела, і іншыя камбінацыі, як, напр., зьмяшчэньне толькі аднаго шостага кумпалу над прытворам, а сёмага над нейкай асобна прыбудаванай вежай, аналёгічна мячэці Кілісэ-Джамі³⁾, — або нават расплянаваньне трох кумпалоў над

¹⁾ „Полное собрание русских летописей“, вид. Археографічнае Камісія, VII, 240.

²⁾ Древние храмы Витебска и Полоцка. стар. 11.

³⁾ Некрасов, op. cit., 36-37, мал. 57.

сярэднім нефам і трох над прытворам, падобна да Нікейскага храму¹⁾, з сёмым кумпалам над асобнай прыбудоўкай. У кожным выпадку, аднак, тут амаль што зусім выключаецца магчымасць дыяганальнай пяцікумпаловай схэмы, і ў выпадку, калі асноўная група складалася запраўды з пяці кумпалоў, — дык размяшчэнне іх, бяспрэчна, павінна было знаходзіцца ў простае залежнасці ад выразнай крыжовай тэндэнцыі самага пляну²⁾.

Такая конструкцыя, разам з кантовай формай альтарных апсід, часткова пацвярджае, магчыма, новыя погляды некаторых даследчыкаў, якія лічаць, што сьцісла бізантыцкае (г. зн. константынопальскае, цараградзкае) мастацтва наагул адыграла параўнальна нязначную ролю ў гісторыі разьвіцця царкоўнага будаўніцтва X-XII стагоддзяў ва ўсходня-славянскіх краінах, бо гэтыя апошнія, шляхам гандлёвых зносін, значна бліжэй былі зьвязаны з бізантыцкімі правінцыямі, у тым ліку з Малой Азіяй і Каўказам³⁾. Для Полацка-Віцебскай зямлі, дый наагул для Беларусі, факт гэты мае асабліва рэальнае значэнне, паколькі беспасрэдняе сувязі Беларусі з Усходам з бяспрэчнасцю выяўляюцца яшчэ і ў значна болей раннюю, г. зн. кургановую эпоху, пачынаючы з VII або нават VI стагоддзя, — што магло цягнуцца і далей, і рабіць вядомы ўплыў на пазнейшую царкоўную архітэктурку, як гэта часткова мы ўжо прыпусчалі ў адносінах да Смаленску, і што ў сувязі з вызначанымі намі ў самым пачатку агульнымі гістарычнымі ўмовамі, яшчэ хутчэй магло мець месца ў Полацку.

Праўда, у Полацка-Віцебскай краіне прыклад Сафіі застаўся адзінаковым, і формы яе, асабліва конструкцыя альтарнае часткі, болей нідзе не паўтараліся. Варта, аднак, увагі, што ў другой палове XII стагоддзя тут з'явілася іншая, таксама ў аснове сваёй усходняга, часткова сірыйскага паходжэння, конструкцыя, якая захоўвалася досыць стала, а пазней перайшла і ў Ноўгарад. Спрашчэнне альтарнае часткі, пры захаванні яе нормальнага падзелу, выявілася тут сірыйскім прыёмам⁴⁾ знішчэння бакавых апсід, з пераносам афравальніка і дзяканіка ў два паўкруглыя ў пляне паглыбленні (нішы), зробленыя па баках асяродкавае апсіды ў тоўшчы ўсходняга муру, які атрымаў, такім чынам,

1) Ibidem, 24, мал. 42.

2) Праўда, ёсць весткі, што пры рэмонце полацкае Сафіі Іозафатам Кунцэвічам, апошні „cztery w e g i e l n e wieczyste wierzchy niepotrzebne, i żadney kościołowi ozdoby nieprzydające zrzucił, średni pięknie ozdobiwszy wyniosł“ (і. Kulczyński. Menologium Bazyliańskie. W Wilnie, 1771, II, 206), што сьведчыць аб існаванні ў будынку нейкіх рагавых вярхоў. Але мы лічым, што гэтыя вярхі маглі быць вынікам пазнейшых пераробак, напрыклад, з часу маскоўскае окупацыі, калі царква магла быць больш-менш дапасавана да маскоўскай пяцікумпальнай схэмы.

3) Ibidem, 53.

4) Н е к р а с о в. Византийское и русское искусство, стар. 9.

гладкія простыя вуглы па рагох, з адной толькі асноўнай альтарнай апсідай, моцна высунутай уперад. Конструкцыя гэтая сустракаецца ў віцебскай царкве Добравешчаньня, а таксама ў саборнай царкве Спаса-Ефрасіньнеўскага манастыра ў Полацку; апроч таго, ёсць падставы лічыць, што першапачаткова яна мела месца таксама ў Барысаглебскай і Пятніцкай цэрквах полацкага Бельчыцкага (Барысаглебскага) манастыра. У пахаджэнні сваім яна ўсходзіць да сірыйскай базылікі IV-V стагоддзя, дзе ўпершыню замест малых апсід з'явіліся маленькія чатырохкутныя памяшканні з бакоў асяродкавай многасценнай або круглай апсіды, лепшым узорам чаго можа быць, напрыклад, базыліка ў Кальб-Лузэхе¹⁾. Падобная сыстэма пазней ужывалася і ў цэнтральных будынках, як, напр., у Эсрэ²⁾, пашырыўшыся далей у V-VI стагоддзях у межах Малое Азіі, дзе мы знаходзім яе, напрыклад, у Мірлікійскай базыліцы Міколы³⁾, у Бінбіркілісе⁴⁾, і ў інш. мясцох. У далейшым яе развіцці ў тоўшчу ўсходняе сцяны ўцягнулася таксама і асяродкавая апсіда, так што з надворнага боку ўсходні фасад зрабіўся зусім роўным і толькі ў некаторых выпадках намечаныя ў ім нязначныя вертыкальныя паглыбленні выяўлялі нутраны падзел альтарнае часткі. Прыкладамі такога тыпу ў Сірыі з'яўляюцца царквы Сакузы⁵⁾, Руэйха⁶⁾ і Турманіна⁷⁾, у Візантыі—царква Ірыны 532 г.⁸⁾ (пры базылікальным пляне), нарэшце ў архітэктуры Каўказа: царква Рыпсімы ў Вагаршапаце⁹⁾ і царква ў Нікарціндзе¹⁰⁾ VII стагоддзя, сабор у Ані¹¹⁾ і царква ў Далісхане¹²⁾ IX-X ст. Кутаіскі сабор¹³⁾ і царква ў Бэды¹⁴⁾ XI-XII ст. Але побач з гэтым у каўкаскім будаўніцтве, як, напр., у царкве ў Хопі¹⁵⁾, сустракаецца і чысты сірыйскі тып з высунутай асяродкавай апсідай і захаваннем бакавых у тоўшчы сцяны, прычым апошняя з нутранага боку набылі паўкруглую форму.

Такі самы тып мы знаходзім у Віцебску і Полацку. Прычып першапачатковае сірыйскае конструкцыі захаваны тут цалкам,

¹⁾ Edouard Corroyer. L'architecture romane. Paris, 1888. Мал. 43.

²⁾ Некрасов, 14, мал. 13.

³⁾ Ibidem, 18, мал. 15.

⁴⁾ Ibidem, 17, мал. 18.

⁵⁾ Corroyer, мал. 40.

⁶⁾ Ibidem, мал. 48.

⁷⁾ Ibidem, мал. 49.

⁸⁾ Голубовский, XVI, 1.

⁹⁾ Некрасов, 31, мал. 45.

¹⁰⁾ Ibidem, 32, мал. 50.

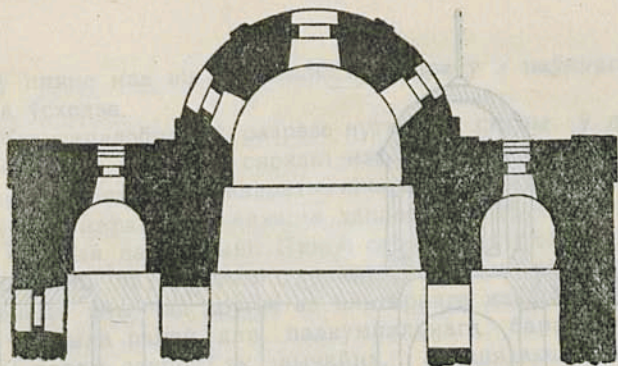
¹¹⁾ Ibidem, 39, мал. 66.

¹²⁾ Ibidem, 40, мал. 69.

¹³⁾ Русские древности, IV, мал. 39.

¹⁴⁾ Ibidem, мал. 42.

¹⁵⁾ Ibidem, мал. 55.

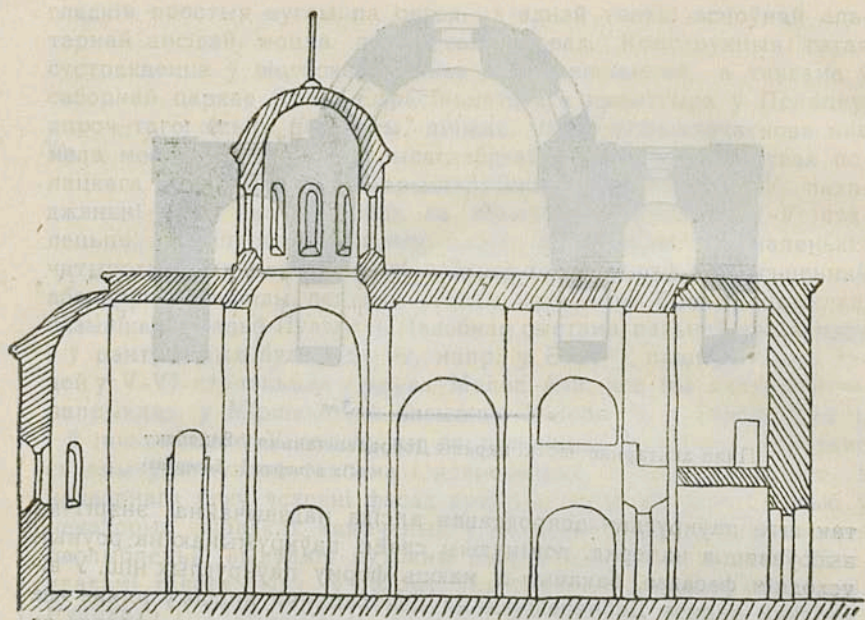

Плян альтарнае часткі царквы Добравешчаньня ў Віцебску.
(Па абмерах і. Хозерава).

так што паўкруглая асяродкавая апсіда надзвычайна энэргічна высоўваецца наперад, домінуючы сваёю паўкруглыя на роўным усходнім фасадзе, бакавыя-ж маюць форму паўкруглых ніш. У віцебскай царкве Добравешчаньня цэнтральная апсіда ў плане мае выгляд правільнага паўкругу, прычым часткі ўсходняга фасаду ад асновы яе да паўночнага і паўднёвага рагоў па шырыні сваёй амаль што ў два разы меней за шырыню самое апсіды. Гэта выклікае няроўнамерны трохчленны падзел усходняга фасаду, з занятым апсідай болей шырокім сярэднім полем, што адпаведна нутраным нэфам выяўляецца пры дапамозе лапатак таксама і на заходняй сьцяне. У полацкай Спасаўскай царкве апсіда болей звужана; шырыня яе амаль што аднолькавая з шырынёй бакавых частак сьцяны, так што з усходу вытрыманы роўнамерны трохчленны падзел фасаду. У заходнім фасадзе ён, аднак, не паўтараецца, так што прапорцыі апошняга ў агульных рысах застаюцца падобнымі да царквы Добравешчаньня.

Зьяўленьне гэтае конструкцыі ў Віцебску і Полацку трэба аднесці, мабыць, не раней, як да другой паловы XII стагоддзя, паколькі спачатку, як мы гэта бачылі па прыкладах Сафійскага сабору і аднаго з будынкаў Барысаглебскага манастыра, тут ужываліся яшчэ трохапсідныя пляны. Апроч таго, на падставе летапісных і некаторых іншых крыніц, полацкая Спасаўская царква можа быць датавана 1171 годам ¹⁾ або ў кожным выпадку на пазней 1173 году, гэта значыць, году сьмерці яе закладчыцы Ефрасінні. Падабенства-ж плянаў і некаторых дэталей

¹⁾ „Dzieje Miasta Witebska“, аркуш 7, пад 1171 годам; аб тым самым у А. Сапунова: Витебская Старина, I, 456. Пар., таксама, надпіс на вядомым крыжы з гэтай царквы.

Перакрой царквы Добравешчанья ў Віцебску.

(Па А. М. Паўлінаву.)

конструкцыі дае падставы лічыць, што віцебская царква Добравешчанья таксама павінна належаць прыблізна да гэтага часу. Магчыма, нават, што гэтая апошняя была пабудована і крыху раней за Спасаўскую царкву, паколькі ў дэталях яна выяўляе многа меней самастойнасці і арыгінальнасці. Фактычна яна з'яўляецца толькі модыфікацыяй шасціслуповага кубічнага тыпу, але з прычыны занадта малой шырыні бакавых апсід і бакавых нэфаў, а таксама ў сувязі з іншым разьмеркаваньнем слупоў, яна мае большы, ніж звычайна, уздоўжны працяг, што надае яе пляну пэўны ўхіл да базылікальнасці. У сувязі з гэтым, у сыстэме альтарных апсід наглядаецца значная неадпаведнасць паміж сярэдняй і бакавымі; апошнія, у выглядзе маленькіх ніш ва ўсходняй сьцяне, шмат меней па сваіх памерах за асяродкавую паўкруглыню, што выклікала патрэбу павялічэння іх нутранае прасторы за кошт бакавых нэфаў. Гэта дасягаецца значнай масыўнасцю ўсходніх слупоў, якія злучаны сьценкамі з асновай сярэдняй апсіды, утвараючы перад бакавымі паўкруглынямі асобныя чатырохкутныя памяшканні, злучаныя з альтаром пры дапамозе вузкіх праходаў у памянёных сьценках, з няправільнымі аркавымі пралётамі на досыць значнай вышыні. Тыя самыя слупы і сьценкі аддзяляюць і асяродкавую альтарную прастору,

якая ў пляне мае від правільнага квадрату з паўкруглай апсідай на ўсходзе.

Крыжападобныя ў разрэзе нутраныя слупы ў ліку шасьці расплянаваны так, што сярэдні нэф як-быццам падзяляецца на чатыры аднолькавыя квадраты, лічачы тут і памянёны альтарны. У бакавых нэфах аддзяляюцца адпаведныя простакнутнікі ў два разы меншыя па шырыні. Паміж сабой слупы злучаны на рознай вышыні паўкруглымі аркамі, прычым найболей высокая зьмешчаны яны над другім ад альтарнага квадратам, дзе аркатура служыла раней для падкумпальнага барабану. Першым дзвём парам слупоў, як звычайна, адпавядаюць на нутраных сьценах невялікія плоскія выступы ¹⁾, адзначаныя знадворку лапатамі. Заходняя-ж пара слупоў у цяперашні час злучаецца з бакавымі мурамі пры дапамозе ўсьцяжных перагародак пазьнейшага паходжэньня, якія зусім аддзяляюць у гэтых мясцох прытвор і хоры ад галоўнай часткі царквы. Раней прытвор адчыняўся ў сярэдзіну будынку высокім пралётам з аркай, перакінутай на заходніх слупоў, што ўтварала пэўнае прасторавае адзінства асяродкавай часткі. Аднак, і першапачаткова гэтая прастора, хоць яна і была квадратавай у пляне, ня мела чыстага кубічнага характару, бо розныя часткі яе былі перакрыты на рознай вышыні, кумпал-жа займаў не цэнтральнае, а бліжэйшае ад усходу месца.

Надворны падзел фасадаў царквы Добравешчаньня цалком адпавядае нутраному падзелу. Пры дапамозе сярэдніх і рагавых лапатак на бакавых фасадах падзел гэты зьяўляецца роўнамерным чатырохчленным, а на заходнім—няроўнамерным трохчленным. Першапачаткова фасады ажыўляліся трыма ўваходамі з паўкруглымі перамышкамі пралётаў; адзін з іх знаходзіцца і цяпер у масыўнай заходняй сьцяне, дзе, апроч таго, у паўночна-заходнім куце зьмешчаны ўсходы на хоры; два другія, праробленыя ў бакавых фасадах паміж другой і трэцяй лапатамі, вялі ў сярэднюю падкумпальную частку; паўночны цяпер закладзены, другі-ж адчыняецца ў пазьнейшую прыбудовку, якая прылягае да паўднёвага фасаду царквы.

У часе рэмантаў першапачатковая конструкцыя будынку ў шмат якіх мясцох была відазьменена. На месцы ранейшай альтарнай загародкі паміж усходніх слупоў быў зроблены каменны іканастас. Старадаўнія хоры з заходняга боку былі пашыраны і перароблены. З таго самага боку да царквы прымуравана вялікая прыбудовка з званіцай, у дольнім паверсе якой, у бакавых каморках, можна бачыць лапаткі закрытага заходняга фасаду. Яшчэ болей зьменены надворны выгляд будынку; старадаўнія

¹⁾ На паўночнай сьцяне выступ гэты не даходзіць да самага долу.

вокны ў большасці тут зусім закладзены ¹⁾, а ў некаторых мясцох падменены новымі ²⁾; нанова перароблена ўсё накрыццё, а таксама затынкавана і часткаю рэпаравана першапачатковая кладка.

Кладка гэтая зьяўляецца блізка падобнай да бізантыцкіх узораў. Яна складаецца з тонкай, пераважна прадоўжнай, але часам і квадратовай цэглы з моцнымі цэмэнтнымі швамі, якая чаргуецца з тоўстымі вапняковымі плітамі. За двума пластамі цэглы ідзе вапняк, потым ізноў паўтараецца цэгла і г. д., прычым у некаторых мясцох замест двух пластоў цэглы сустракаецца па тры, ці нават па чатыры пласты. Такім чынам, у першапачатковым відзе фасады царквы ня мелі аднастайнае афарбоўкі, але ажыўляліся праслойкамі чырвонае цэглы па жоўташэрым фоне вапняку.

Першапачатковае пакрыццё царквы было па замаках, што ясна можна бачыць на гары царквы пад сучасным дахам ³⁾, хоць цэгла ў рэштках ранейшых скляпеньняў мясцамі належыць мабыць, ужо да XIV стагоддзя, паказваючы на зробленыя ў гэты час выпраўленьні ⁴⁾.

Усе зазначаныя намі конструкцыйныя асаблівасці віцебскае царквы Добравешчаньня зусім выразна выяўляюць некаторыя характэрныя рысы таго асобнага шляху, якім ішло полацка-віцебскае будаўніцтва XII стагоддзя, далёка адыходзячы ад тых архітэктурных тыпаў, якія ўжываліся ў іншых частках Беларусі, напрыклад, у Смаленску. Базылікальныя тэндэнцыі пляну і модыфікацыя альтарнае часткі па сірыйскім узору сьведчаць, хутчэй за ўсё, аб пэўных усходніх крыніцах, якія ўплывалі на гэтае будаўніцтва, амаль што незалежна ад усіх тых іншых крыніц уплыву, якія мелі значэнне ў працэсе развіцця смаленскае архітэктурны тэй самай эпохі. Адасобненая становішча Полацкае зямлі спрыяла, відаць, значнай сталасці апрацаваных тут пад гэтымі ўсходнімі ўплывамі досыць арыгінальных конструкцый,—і ў кожным выпадку тып, характэрны для віцебскае царквы Добравешчаньня, зьяўляецца тут не адзінаковым прыкладам, але тыповым узорам у цэлым шэрагу іншых помнікаў, часткова, напэўна, ужо знішчаных, часткова-ж заха-

¹⁾ Напр., у асяродкавай апсідзе, у дзяканіку, у афравальніку, і ў паўднёвай сьцяне прытвору.

²⁾ Згары ў альтарнай апсідзе і ў бакавых фасадах.

³⁾ Павлінов няправільна зазначае, як-быццам гэтыя сьляды відаць на заходняй сьцяне. „Древн. храмы Витебска и Полоцка“, 4-5.

⁴⁾ Магчыма, што ў сувязі з гэтымі выпраўленьнямі Strykowski памылкова паведамляе аб пабудове ў гэтым месцы новай царквы ў часы Альгерда: „... dwie cerkwi w Witebsku, greckim kształtem kosztownie zmurowań... jednę w niżnym zamku, a drugą w polu za ruczajem albo przykopem zamkowym...“ Kronika, XII, 3, стар. 14,—грунтуючыся на чым некаторыя аўтары часам даюць царкву Добравешчаньня XIV стагоддзем, на што няма ніякіх болей падстаў. Пар., напр., А. Сапунов. Река Западная Двина. Витебск, 1893. Стар. 385-386.

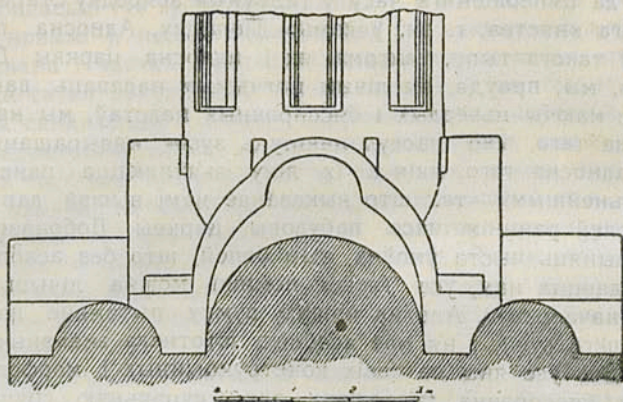
ваных і да цяперашняга часу ў галоўным асяродку старадаўняга Полацкага княства, г. зн. у самым Полацку. Адносна полацкіх помнікаў такога тыпу, таксама як і адносна царквы Добравешчаньня, мы, праўда, ня лічым магчымым падаваць дакладныя даты; ня маючы цвёрдых і бясспрэчных падстаў, мы нават схіляемся да таго, каб наогул пакінуць зусім нявырашаным пытаньне адносна таго, якія з іх ліку зьяўляюцца ранейшымі і якія пазьнейшымі,—так што выказанае намі вышэй дапушчэньне аб болей раннім часе пабудовы царквы Добравешчаньня трэба прыняць чыста ўмоўна, тым болей, што без асаблівай пачыналькі, здаецца нам, усе гэтыя помнікі можна лічыць больш-менш адначасовымі. Але на нашу думку пытаньне дакладнае іх хроналёгіі зусім і ня мае асабліва істотнага значэньня. Важна тое, што ўсе яны па сваіх конструкцыйных і морфалёгічных адзнаках, бясспрэчна, складаюць адну суцэльную групу, якая найболей характарызуе полацка-віцебскае будаўніцтва пэўнага часу,—пры гэтым ня надта доўгага, які замыкаецца прыблізна ў межы другое паловы XII стагодзьдзя, калі ў Полацку і былі ўтвораны найболей выдатныя і арыгінальныя ўзоры свайго ўласнага і шмат у чым зусім асаблівага архітэктурнага стылю.

З ліку гэтых узораў на першым месцы трэба, бязумоўна, паставіць Спасаўскую царкву ў б. Ефрасіньнеўскім манастыры, якая адна захавалася, апроч таго, у больш-менш суцэльным відзе да нашага часу. Конструкцыя яе беспасрэдна звязана з віцебскай царквой Добравешчаньня, але, паўтараючы ў агульных рысах той самы асноўны тып, Спасаўская царква мае зусім іншыя прапорцыі ў сувязі з асобнаю сыстэмаю накрыцьця.

Як выяўлена спэцыяльнымі досьледамі Н. Брунова¹⁾ і І. Хозерава²⁾, вынікі якіх пацвярджаюцца і нашымі ўласнымі назі-

1) Н. И. Брунов. Извлечение из предварительного отчета о командировке в Полоцк, Витебск и Смоленск в сентябре 1923 года. Москва, 1926. Изд. Российской Ассоциации Научно-Исследовательских Институтов Общественных Наук. (Праца гэтая—маленькая брошурка, спэцыяльна прысьвечаная полацкай Спасаўскай царкве, і вельмі цікаўная сваім фактычным матэрыялам, але надзвычайна характэрная па тэй традыцыйнай бесцэрамоннасьці, з якой аўтар разглядае полацкі помнік, як помнік „дрэвнє-русскаго зодчества домонгольскаго периода“ (гэта ў Беларусі, г. зн. у краіне, якая да XVI ст. ня ведала ніякіх манголаў!) і тлумачыць яго асаблівасьці ўплывам „русскай художественной воли“ (стар. 6), тут-жа зазначаючы, аднак, што апроч другога таксама полацкага помніку—Барысаглебскай царквы—ён ня мае сабе іншых аналёгіяў, з чаго, зразумела, ясна, што тыпу гэтага, апроч Беларусі, болей нідзе няма. З такімі, досьць даўняга паходжэньня прыёмамі, на-жаль яшчэ і цяпер захаванымі ў расійскай навуцы, можа і ня варта распачынаць полеміку. Зазначым толькі, што і апроч гэтага ў поглядах аўтара на магчымае паходжэньне такога архітэктурнага тыпу ў Полацку мы бачым зусім беспадстаўныя зацьверджаньні, пагрунтаваныя на поўным незнаёмстве нават з самымі асноўнымі гістарычнымі суадносінамі беларускага мінулага.

2) Досьледы гэтыя зроблены загадкама Смаленскага Губэрскага

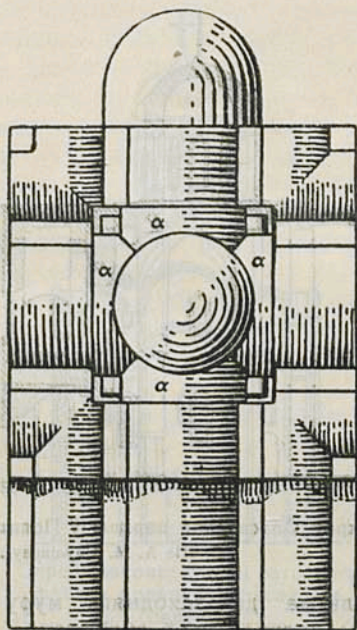
Спасаўская царква ў Полацку. Схэма конструкцыі падкумпальнага постаменту.

(Па абмерах І. Хозерава).

раньнямі, у першапачатковай сыстэме накрыцця тут быў ужыты надзвычайна цікавы і невядомы ў іншых помніках XII стагоддзя прыём як-бы падвойнага шэрагу закамар на асяродковым падкумпальным перакрыжжы, у выглядзе, як вызначае Бруноў, нейкіх асобных масыўных дадаткаў да надзвычайна высокага падкумпальнага барабану з трохдольнымі аркамі накшталт „какошнікаў“, зьвязанымі згодна з нормальнай конструкцыяй падкумпальных арак і слупоў. Надмерная нагрузка апошніх, абумоўленая дадатковым цяжарам гэтага накрыцця, зьявілася прычынай шэрагу грунтоўных відазьмен у самым разьмеркаваньні архітэктурных мас будынку, што выявілася ў значным патоўшчаньні арак, слупоў і муроў, у памяншэньні памеру нутраных бакавых апсід і ў звужэньні цэнтральнае апсіды. Адсюль-жа вынікла і крыху іншая, ніж у царкве Добравешчаньня ў Віцебску разьбіўка пляну.

Звужэньне асяродкавае апсіды абумовіла тут роўнамерны падзел усходняга фасаду; пры гэтым, аднак, асновы альтарнае паўкрузьніны крыху ссунуты да асяродку без адпаведнай зьмены асяродкавага нэфу, так што нутраныя слупы разьмясьціліся ўсё-ж вельмі блізка да бакавых муроў, утварыўшы надзвычайна вузкія бакавыя нэфы пры няроўнамерным падзеле заходняга фасаду. Далей, мury царквы настолькі таўсьцей за мury царквы

Музею І. Хозеравым улетку 1926 году; паведамленьні аб іх надаланы ў Камісію гісторыі мастацтва Інстытуту Беларускае Культуры. Болей поўная справаздача падана ў артыкуле „Да пытання аб Спасаўскай царкве ў Полацку“, надрукаваным у „Гістарычна-Археалягічным зборніку“ № 1, выд. Інстытуту Беларускае Культуры, Менск, 1927.

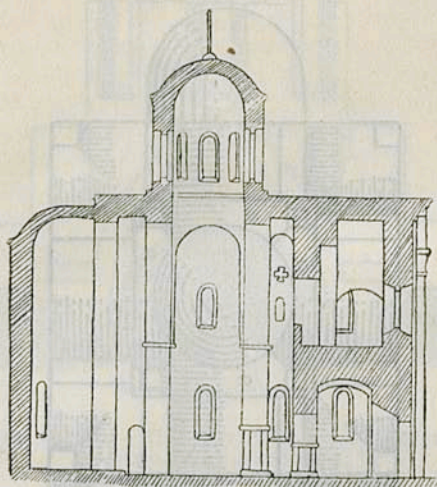

Схэма скляпеньняў і падкумпальнага
постамэнту палацкай Спасаўскай
царквы.

(Па І. Хозераву).

Добравешчаньня, што схаваныя ў іх на ўсходзе нішы бакавых апсід значна болей малыя і вузкія. Пры гэтым, усходнія слупы настолькі масыўны і настолькі блізка прыстаўлены як да бакавых муроў, так і да паміжапсідных выступаў усходняе сьцяны, што перад бакавымі апсідамі застаюцца значна меншыя памяшканьні, ніж мы гэта бачым у царкве Добравешчаньня¹⁾. З тэй самай прычыны альтарная прастора паміж усходнімі слупамі і асновай апсіды, якая ў царкве Добравешчаньня мае форму квадрату, у даным выпадку набліжаецца да простакутніка, выцягнутага ў папярочным кірунку; наступная пара слупоў, аднак, зьмяшчаецца, зразумела, на такой адлегласьці ад першай, што асяродкавая падкумпальная прастора ўсё-ж мае ў пляне належную квадратную форму. Далейшы падзел пляну адпавядае прынятаму ў пачатку: крайнія, гэта значыць, заходнія два слупы пастаўлены вельмі блізка да асяродкавых, так што абмежаваная імі частка будынку ў другі раз паўтарае альтарны

¹⁾ Трэба зазначыць, аднак, што прыведзены тут плян А. М. Паўлінава ня зусім дакладны ў сваіх дэталях, асабліва ў альтарнай частцы.

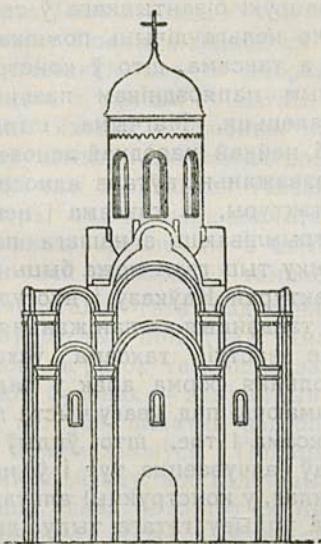

Перакрой Спасаўскае царквы ў Полацку.
(Па А. М. Паўлінаву).

простакутнік; адсюль-жа да заходняга муру ізноў застаецца квадратная ў плане частка, якая з'яўляецца разам з суседнімі часткамі бакавых нэфаў—у ніжняй сваёй палове прыворам, а ў верхняй хорамі, з дзвюма невялікімі бакоўкамі, куды вядуць усходы, закладзеныя ў тоўшчы заходняга муру, з дзвюма ў паўночным куце, таксама як і ў віцебскай царкве Добравешчаньня.

Адпаведна нутраному падзелу ў папярочным кірунку, надворны падзел бакавых фасадаў выяўляецца ў асыметрычнай разбіўцы іх на чатыры палі—два вузкія і два шырокія, якія чаргуюцца паміж сабою. З нутранага боку сьцен толькі першай пары слупоў адпавядаюць звычайныя плоскія выступы: у іншых частках сьцены зусім гладкія, але гэта тлумачыцца, магчыма, пазнейшымі пераробкамі, пры якіх, апроч таго, заходнія, першапачаткова крыжападобныя ў разрэзе слупы сточаны былі да васьмікантовай формы, у мэтах пашырэння занадта цеснай нутраной прасторы будынку. Затое знадворку ўсе слупы, а таксама рагі, адзначаны лапаткамі з прыстаўленымі да іх паўкруглымі пілястрамі, аналёгічнымі смаленскім, і толькі крыху болей тонкімі, якія падтрымлівалі калісьці асновы закамар, прычым толькі ўсходні фасад зусім ня мае ніякіх, нават рагавых лапатак.

У перакроі прапорцыі Спасаўскае царквы ў параўнаньні да царквы Добравешчаньня значна болей зграбныя: у той час як апошняя занадта прысаджыстая і выцягнута ў даўжыню,—Спасаўская царква ўздымаецца ў вышыню, прычым выразнасьць асяродкавае

Спроба рэканструкцыі заходняга
фасаду полацкае Спасаўскае
царквы.

(Па І. Хозераву).

падкумпальнае часткі выяўляецца яшчэ болей ясна адналькаваю вышынёю абодвух прылеглых да яе частак будынку, чаго ў царкве Добравешчаньня няма, з прычыны рознае вышыні яе асобных частак.

Пры гэтымі ў надворнай апрацоўцы верху царквы ў першапачатковай конструкцыі выяўляліся тыя-ж самыя суадносіны. Цэнтральная частка, апроч свайго надзвычайна высокага кумпальнага барабану з прыстаўленымі да яго памянёнымі намі вышэй дадаткамі, выдзелена была яшчэ і тым, што скляпеньні і закамары заходняга прывтору першапачаткова былі, магчыма, ніжэй усіх іншых частак перакрыцця, так што з заходняга боку ў будынку наглядалася пэўная яруснасць у выглядзе двух шэрагаў закамар і высокага падкумпальнага постаменту, з баковых-жа фасадаў, ня гледзячы на агульны базылікальны плян будынку, ён меў выгляд быццам высокай вежы на квадратовай аснове, з двух бакоў якой знаходзіліся болей нізкія часткі, г. зн. апсіда і прывтор¹⁾. Уся гэтая конструкцыя зьяўляецца зусім нязвычайнай у архітэктурным помніку XII стагоддзя, ня толькі ў Беларусі, але і наогул, і набывае ў гісторыі нашага старадаўняга будаўніцтва вялізарнае значэнне. Памянёны намі Бруноў

¹⁾ Пар., Брунов, *op. cit.*, стар. 3 і 6.

правільна падкрэсьлівае, што тут мы маем першы выпадак такой грунтоўнай пераапрацоўкі бізантыцкага ў сваёй аснове будынку, што помнік гэты ўжо нельга лічыць помнікам чыста бізантыцкага будаўніцтва¹⁾, а таксама, што ў конструкцыі перакрыцьця ён зьяўляецца пэўным папярэднікам пазьнейшага маскоўскага будаўніцтва XV стагодзьця. Магчыма, што правільны і дапушчэнні Брунова аб нейкай народнай аснове гэтага тыпу²⁾. Але адначасна з тым разважаньні аўтара адносна магчымых крыніц яго ў кіеўскай архітэктуры, а таксама і некаторыя іншыя набліжэнні³⁾, ня вытрымліваюць з нашага пагляду ніякае крытыкі. На нашу думку тып гэты можа быць пастаўлены ў вядомую сувязь з архітэктурай Каўказу і наогул Усходу, дзе наглядаецца аналёгічная тэндэнцыя да паніжэння прытвору і выдзяленьня цэнтральнае часткі; таксама ўсходняе пахаджэнне магла мець і трохдольная форма арак у падкумпальным постаменце, асабліва прымаючы пад увагу чыста дэкарацыйны характар апошняга, а таксама і тое, што ўплыў сірыйска-каўкаскіх архітэктурных тыпаў адчуваецца тут і ў некаторых асноўных прыёмах, як, напрыклад, у конструкцыі альтарнае часткі. Што-ж датычыць далейшага ўплыву гэтага тыпу, дык нельга абмінуць і магчымасьць яго разьвіцьця ў трохдольныя фронтоны некаторых наўгародзкіх цэркваў XIII—XV стагодзьця, што добра вызначыў у сваім дасьледваньні І. Хозераў⁴⁾.

1) Ibidem, 6. Аўтар, зразумела, кажа аб пераапрацоўцы на „русской почве“; мы кажам „зразумела“, бо з самай першай старонкі мы знаходзім у яго і „южно-русский“ і „западно-русский“—словам увесь апарат „вялікадзяржаўнай“ навукі; але цікаўна, ці доўга яшчэ расійскія дасьледчыкі будуць трымацца гэтай застарэлай тэрміналёгіі? І ці ня досыць для іх сваіх-жа расійскіх аўторытэтаў, якія ў апошнія часы ўжо даведаліся аб тэрмінах „українські“ і „беларускі“ і навучыліся іх ужываць у правільным сэнсе?

2) Ibidem, стар. 7-8.

3) Ад Кіеву, як мы зазначалі з самага пачатку, Полацк нічога не пазычаў з прычыны сталых варажых з ім адносінаў; каб бачыць у полацкай Спасаўскай царкве паменшаную копію кіеўскае Сафіі (стар. 7),—трэба мець занадта багатую фантазію, тым болей, што асаблівасьці полацкае царквы лёгка вытлумачыць з усходніх тыпаў; на сувязь з усходам, часткова з Каўказам, паказвае, праўда, і Бруноў у адносінах да царквы Добравешчаньня ў Віцебску (стар. 4), але зусім не разумее, відаць, характару гэтае сувязі; ён лічыць, што плян віцебскага будынку паходзіць з кіеўскага Міхалаўскага сабору, відазьмененага пад уплывам усходняй і заходняй архітэктуры, прычым усходнія рысы ён бачыць у суадносінах шырыні нэфаў, а заходнія ў базылікальнасьці пляну і ў конструкцыі бакавых апсід і лічыць, што злучэньне гэтых рыс магло адбыцца ў Галіцкім княстве; але гэта поўная бязглузьдзіца, бо базылікальныя пляны вельмі тыповы для архітэктуры Каўказу, а схаваныя ў сьцяне бакавыя апсіды—характэрны сірыйскі прыём, вядомы таксама на Каўказе. Заходнія рысы выяўляюцца ў Полацку зусім у іншых дэталях, якія маглi быць прыняты беспасрэдна, бяз усякага ўдзелу Галіцкага княства; аснова-ж—усходняя, што, апроч гандлёвых зносінаў, знаходзіцца, можа, у сувязі з вандроўкай на Усход закладчыцы полацкае царквы Ефрасіньні.

4) Гл. яго артыкул „Да пытання аб Спасаўскай царкве ў Полацку“, стар. 289-291.

З іншых конструкцыйных асаблівасцый Спасаўскае царквы перш за ўсё варта ўвагі кладка. У той час як у некаторых архітэктурных помніках Полацка-Віцебскай краіны, як, напр., у полацкай Сафіі і віцебскай царкве Добравешчаньня, — ужываецца мяшаная кладка з каменю і цэглы, у даным выпадку ўжыта чыста-цагляная кладка, з асобным прыёмам машкіроўкі прамежкавых шэрагаў цэглы з дапамогаю досыць шырокіх пластоў надворнага тынку, чым дасягалася таксама, як і ў будынках Бельчыцкага манастыра, тая-ж першапачатковая паласатасьць фасадаў як і ў будынках, зробленых з цэглы і вапняку, пры большай, аднак, тэхнічнай лёгкасьці і таннасьці пабудовы¹⁾.

Другая цікаўная дэталёвая апрацоўка фасадаў пры дапамозе паўкруглых пілястраў. Аналягічны прыём мы маем у Смаленску, але па рагах там яшчэ захаваны — у кожным выпадку ў сьмядынскіх будовах — звычайныя простакутныя лапаткі, у той час як тут усе лапаткі аздоблены поўкалёнкамі. Магчыма, што гэты прыём зьявіўся ў Полацка-Віцебскай краіне вынікам запазычаньня з захаду, або далейшым разьвіцьцём смаленскага тыпу; здаецца, аднак, што тут ён ня меў асабліва значнага пашырэння, паколькі побач з ім мы сустракаем і плоскія лапаткі, напрыклад, у Барысаглебскай царкве на Бельчыцы, якая ў формах сваіх амаль што адналькова са Спасаўскай, або там-жа ў Пятніцкай царкве, болей простага, таксама аднаапсіднага, але бясслуповага тыпу.

Абедзьве гэтыя царквы ў апошнія часы настолькі разбураны, што незаўсёды, нават, магчыма аднавіць асноўныя элементы іх конструкцыі. Разьбітая ў часе вайны Параскева-Пятніцкая царква (аб якой, між іншым, Сапуноў чамусьці памылкова, паведамляе, быццам яна была збудавана ў 1670 г. — „Река Западная Двина“, 422) у сучасны момант мае выгляд рэштак невялічкага кубічнага будынку, ад якога захаваліся паўночны і паўднёвы мury, а таксама масыўныя перадальтарныя слупы, на палове сваёй вышыні злучаныя тоўстымі нутранымі сьценкамі з бакавымі мурамі. Старадаўняя кладка XII стагодзьдзя з тонкае цэглы падымаецца да асновы былых скляпеньняў, а ў некаторых мясцох і крыху вышэй. У шмат якіх мясцох відаць пазьнейшыя папраўкі пры дапамозе больш буйное цэглы. З заходняга боку знаходзяцца рэшткі зруйнаванае пазьнейшае прыбудовкі, і скляпеньне над засыпаным сутарэннем, таксама пазьнейшага паходжэння: магчыма, што гэта і ёсьць тыя будовы XVII стагодзьдзя, аб якіх паведамляе Сапуноў, няправільна адносячы да іх усю царкву цалком. Падлога царквы зруйнавана. З надворнага боку бакавыя фасады маюць досыць шырокія плоскія ла-

1) Асаблівасьць гэтая выкрыта досьледамі І. Хозерава, аб чым гл. яго артыкул, стар. 281-282. рыс. 2.

паткі па рагах. Альтарная частка зусім знішчана і на месцы яе знаходзіцца вялікая груда цаглянага сьмецьця; аднак, абрыс вялікае паўкруглае аркі на сучаснай надворнай сьцяне, якая некалі была нутраной сьцяной альтара, паказвае, што апошні, хутчэй за ўсё меў выгляд адной шырокай і ня надта высокай апсіды, якая прылягала з усходу да асноўнага кубічнага масыву будынку. Адсутнасьць нутраных слупоў, якая вымагала беспасрэднае абাপоры кумпалу на асноўныя муры, сьведчыць, што ў даным выпадку меў месца адзін з найболей спрощаных варыянтаў кубічнага тыпу пры аднаапсіднай конструкцыі. Барысаглебская царква мае выгляд высокага прадоўжнага будынку значна большых за Пятніцкую памераў. Старая кладка таксама падымаецца тут да асновы скляпеньняў і вышэй, і ў шмат якіх мясцох, аналёгічна Пятніцкай царкве, відаць сьляды паднаўленьня больш позьняй цэглай. З захаду і з усходу некалі існавалі пазьнейшыя прыбудовкі, у сучасны момант зруйнаваныя; першапачаткова-ж з усходу была, як відаць, адна альтарная апсіда, аналёгічна Пятніцкай, або Спасаўскай царкве. Падзел бакавых муроў унутры—трохчленны, пры дапамозе дзвёх плоскіх лапатак з кожнага боку, на якія раней абапіраліся скляпеньні; рэштак слупоў ня відаць, але напэўна, яны былі. Знадворку падзел пяцічленны; пры гэтым чатыры асяродкавыя лапаткі разьмеркаваны папарна, і ў прамежках паміж іх знаходзяцца вузкія закладзеныя вокны ў два ярусы. Заходні фасад мае толькі чатыры лапаткі і, значыцца, трохчленны падзел. Такім парадкам, уся конструкцыя будынку амаль што аднальцова з конструкцыяй Спасаўскай царквы¹⁾.

У абодвух памянёных выпадках плоская форма лапатак здаецца досыць сталай, але ўсё-ж магчыма, што яна зьявілася вынікам пазьнейшых пераробак, аналёгічна таму, што мы сустракаем у Смаленску ў Петрапаўлаўскай і Яна-Багаслоўскай царквах, чаго без спэцыяльных досьледаў і раскопак, пакуль што яшчэ не праведзеных, вырашыць канчаткова нельга.

Нарэшце трэцяю важнаю асаблівасьцю Спасаўскае царквы, супольнаю з віцебскай царквой Добравешчаньня, зьяўляецца, бязумоўна, ужо памянёная намі конструкцыя альтарнае часткі, якая грунтуецца, як мы вызначалі, на захаваньні прынцыпу падзелу альтара на тры асобныя памяшканьні, пры выключэньні, аднак, бакавых апсід з надворнага фасаду і зьмяшчэньні іх у нутраных паглыбленьнях усходняга муру. Для XII стагодзьця такая сыстэма зьяўляецца выняткавай, таксама як і агульнае падоўжваньне будынкаў у базылікальным характары. Прымаючы

¹⁾ Аб іншых дэталях гэтых будынкаў гл. наш артыкул: „Фрэскі Полацкага Барысаглебскага манастыра“ ў часопісу „Наш Край“, выд. Цэнтральнага Бюро Краязнаўства пры Інстытуце Беларускае Культуры, № 1 за 1925 г., стар. 18—27.

пад увагу першапачатковую трохапсіднасьць полацкіх будоў, аналягічную з Смаленскам, трэба заўважыць, што пераапрацоўка і відазьмена гэтага тыпу, пад інтэнсыўным, пэўна, уплывам Усходу, адбылася тут, мабыць, яшчэ шпарчэй, ніж у Смаленску. У апошнім процэс спрашчэньня альтарнае часткі ў самым канцы XII стацецьця быў даведзены толькі да паніжэньня бакавых апсід з наданьнем ім чатырохкутнага пляну, як гэта характэрна, напрыклад, для конструцыі Сьвірскае царквы. Тым часам, у полацка-віцебскай архітэктуры прыблізна ўжо ў канцы трэцяе чвэрткі XII стацецьця спрашчэньне гэтае было даведзена да канца, разам з канчатковым зьнішчэньнем надворных бакавых апсід. Пры гэтым, няма падстаў думаць, каб тут маглі мець уплыў аднаапсідныя тыпы некаторых маленькіх чарнігаўскіх цэркваў, напрыклад, нахштальт Ільлінскае,—бо ў гэтым выпадку зьяўлялася-б зусім незразумелай адсутнасьць падобных конструцыяў у Смаленску, які падтрымліваў у той час досыць сьціслую і мірную сувязь з Кіеўшчынай, чаго ня было ў Полацка-Віцебскай Беларусі. Хутчэй, пры сталай варожасьці, якая існавала між Полацкім княствам і Кіевам, у даным выпадку, як мы ўжо зазначалі вышэй, выявілася пэўная залежнасьць ад тых ці іншых архітэктурных узораў з усходняе сфэры бізантыцкага ўплыву, г. зн. ад малаазійскіх і сьрыйскіх форм, перададзеных праз пасярэдніцтва Каўказу, што магло быць лёгічным вынікам старадаўніх гандлёвых зносін. Часткова (хоць, мабыць, і меней, як у Смаленску) да гэтага далучыліся таксама і некаторыя заходня-эўрапейскія элемэнтны, але толькі ў асобных дэталях.

У адносінах да наўгародзкае архітэктуры гэты полацка-віцебскі тып адыграў такую самую ролю, як і некаторыя смаленскія конструцыі. Спачатку, відазьмена альтарных частак адбывалася там па смаленскіх узорах, г. зн. шляхам паніжэньня апсід, асабліва бакавых, што знайшло сабе найболей яснае выяўленьне ў цэрквах: Спаса-Нярэдзіцкай і Тамаша апостала на Мячыне і, нарэшце, у царкве Параскевы Пятніцы, дзе чатырохкутная конструцыя бакавых апсід, апрацаваная ў Сьвірскай царкве, як мы ўжо паміналі вышэй, была прынята амаль што цалком. Потым да гэтых сыстэм далучыўся, мабыць, таксама ўплыў і з боку полацка-віцебскіх конструцыяў, у выніку чаго асяродкавая апсіда засталася паніжаная, бакавыя-ж зьніклі зусім, схваўшыся ў тоўшчы ўсходняга муру. Першы прыклад такой альтарнай конструцыі мы сустракаем у царкве Міколы на Ліпне 1292 г.; аднак, тут быў пераняты толькі самы прыём, але ня дэталі яго, бо зьмешчаныя ў сярэдзіне ўсходняга муру памяшканьні афяравальніка і дзяканіка страцілі пры гэтым характар паўкругжын і зьвярнуліся ў маленькія простакутныя пакоі,—агульны-ж тып царквы застаўся строга кубічным, чатырохслуповым. Прыём гэты ў Ноўгарадзе быў некалькі раз паўтораны;

аднак, бакавыя альтарныя памяшканні ў хуткім часе былі зусім знішчаны, што замацавала чысты тып аднаапсіднае царквы, характэрны для наўгародзкага будаўніцтва эпохі росквіту; а крыху яшчэ пазней ізноў пачалі ўжывацца трохчленныя падзелы муроў і трохапсідныя конструкцыі альтарных частак.

Такім чынам, ва ўсіх сваіх дэталях полацка-віцебскія тыпы ў Ноўгарадзе не паўтарыліся, застаўшыся ў архітэктуры XII стагоддзя наогул адным з найболей арыгінальных варыянтаў усходня-бізантыцкае тэмы, строга абмежаваным у сваім чыстым відзе на тэрыторыі Беларусі.

4.

Калажанская царква ў Горадні.

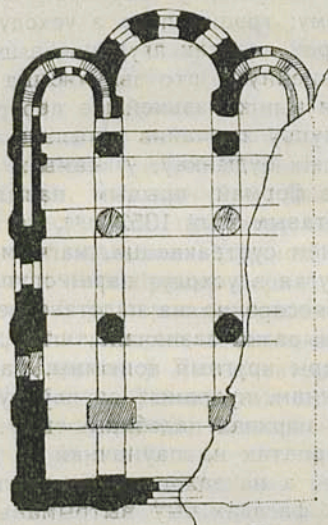
Асобнае месца ў беларускай архітэктуры XII стагоддзя займае так званая „Калажанская“ Барысаглебская царква ў Горадні. Паўтараючы ў агульных рысах звычайны кубічны трохапсідны тып, яна ўхіляецца ад яго толькі ў некаторых дэталях, крыніцы якіх, аднак, немагчыма знайсці ў іншых беларускіх помніках. Час пабудавання Калажанскае царквы дакладна невядомы. У інвэнтарным апісанні горадзенскага Барысаглебскага манастыра ад 1738 году, якое было складзена базыліянскім архімандрытам Ігнатам Кульчынскім, памінаецца, між іншым, што „царква Барыса і Глеба пабудавана ў часе ўдзельных князёў, яшчэ да хрышчэння Літвы“¹⁾. Гэта можа быць, зразумела, нічым не пагрунтаваным паданнем; але кладка будынку, з дакладна апрацаваных цагляных плінф (памерам у $33,2 \times 22,2 \times 3,8$ сант.), звязаных тоўстымі пластамі надзвычайна моцнага цэмэнту, блізка нагадвае прыёмы смаленскага будаўніцтва XII стагоддзя, а таксама полацкай Спасаўскай царквы і руін манастыра на Бельчыцы; досыць тыповы і плян царквы ў тры нефы, з трохапсіднай альтарнаю часткаю. Усё гэта дае вядомыя падставы лічыць упаўне магчымым аднесці пабудову яе да XII стагоддзя²⁾.

За доўгі час свайго існавання Калажанская царква не адзін раз разбуралася³⁾. Найболей значная катастрофа зруйнавала яе ў 1853 годзе, калі з прычыны вясенняга разводзьдзя з раптоўным апоўзкам берага Нёмну заваліўся ўвесь паўднёвы

1) Памятники Древнего Русского Зодчества, изд. Имп. Академии Художеств, Петроград, 1900. Вып. VI, аркуш 1. Замечательности Северо-Западного края, вып. I. Вильна, 1868. В. Г р я з н о в: Коложская Борисоглебская церковь в г. Гродне. Вильна, 1893.

2) Выказваліся думкі, што Калажанская царква належыць да болей позняга часу; гл., напр., „Древности“ Маскоўскага Архэалёгічнага Т-ва. т. VI. стар. LXXV, увага I. Нам здаецца, аднак, што дапушчэнне гэтае ня мае падстаў.

3) Е. п. Иосиф. Коложская в г. Гродне церковь. Воронеж, 1899; стар. 25-26.

Плян Калажанскае царквы ў
Горадні. XII ст.

мур царквы і частка заходняга, знішчыўшы апошнія рэшткі першапачатковага перакрыцця, галоўная маса якога была зруйнавана яшчэ ў пачатку XVIII стагоддзя, у часе аблогі Горадні Карлам XII. К 1893 году ад першапачатковай будовы заставаліся толькі: паўночны мур, палова паўднёвага, дзве ўсходнія паўкруглыні і чатыры нутраныя слупы; вышыня муроў даходзіла да 9,5 мэтраў, прычым у горніх частках іх знаходзілася пазнейшая кладка з цэглы XVI—XVIII стагоддзяў, зробленая ў часе розных паправак¹⁾. Як гэтыя папраўкі, аднак, так і наступныя да рэмонтных прац 1886 году ўключна²⁾, зусім ня мелі характару пераробак і не змянялі старадаўніх архітэктурных форм будынку, так што ўся першапачатковая конструкцыйная аснова царквы і да цяперашняга часу выяўляецца вельмі выразна.

У захаваным пляне Калажанская царква мае форму выцягнутага простакутніку, які канчаецца на ўсходзе трыма паўкруглымі апсідамі, а з захаду досыць шырокім прытворам, аддзеленым калісьці пры дапамозе пары прадоўжна-крыжападобных у разрэзе слупоў, сляды якіх ясна вызначаюцца на падлозе будынку. З іншых слупоў захаваліся дзве пары: першая з усходу блізка прылягае да паміжапсідных сьценак, зьяўляючыся якбыцаам іх працягам, і служыць для ўтварэння праходаў з ася-

¹⁾ Грязнов, стар. 4.

²⁾ Еп. Иосиф, стар. 75—85.

родкавай апсіды ў бакавыя; у перакроі, слупы гэтыя маюць васьмікантовую форму; трэцяя пара з усходу мае круглую форму, прыблізна да трох чвэртак агульнае вышыні, а далей пераходзіць у чатырохсьценную, што зьяўляецца асабліва цікаўным (калі гэта толькі ня вынік пазьнейшае пераробкі), паколькі такая конструкцыя слупоў звычайна лічылася за выключную прыналежнасьць пскоўскіх будынкаў, у самы-ж апошні час абвешчана наўгародзкаю формай, прычым пасылаюцца на царкву Прачыстае на Волатавым полі 1352 г.¹⁾, не зазначаючы, аднак, што аналёгічны прыём сустракаецца, магчыма, на Беларусі яшчэ ў XII стагодзьдзі. Другая з усходу пара слупоў не захавалася, але існаваньне яе бясспрэчна на падставе вестак у інвэнтары Кульчынскага, дзе выразна зазначана, што „ў самай сярэдзіне царквы стаяць чатыры круглыя колюмы, цагляныя, пабеленыя валнаю“²⁾. Такім чынам, нутраных слупоў тут было агулам ня тры, як звычайна ў цэрквах падобнага тыпу, але чатыры пары. Аднак, надворных лапатак на паўночнай і паўднёвай сьценах было толькі па пяць, а на заходняй—нормальна, г. зн. чатыры, так што на бакавых фасадах быў вытрыманы звычайны чатырохчленны, а на заходнім трохчленны падзел. Атрымалася гэта з прычыны таго, што першыя з усходу лапаткі, якія звычайна зьяўляюцца рагавымі і незалежнымі ад нутраных слупоў, у даным выпадку былі зьмешчаны каля асновы бакавых апсід, і прыходзіліся якраз насупроць першае пары васьмікантовых слупоў, у той час як заходнія лапаткі засталіся самастойнымі.

Пахаджэньне гэтае конструкцыі цяжка высветліць цалкам бясспрэчна. Нешта падобнае, але ня тое самае, мы сустракаем у Чарнігаўскім саборы, які набліжаецца да Калажанскае царквы чатырма парамі нутраных слупоў. Аднак, з усходняга краю на бакавых фасадах тут захаваны якраз тыя рагавыя лапаткі, адсутнасьць якіх характэрна для Калажанскае царквы. З гэтай прычыны, агульны лік лапатак на бакавых фасадах быў-бы тут роўны шасьці, калі-б толькі заходнія рагавыя лапаткі не засланяліся вежамі. Што-ж датычыць нутранага ладу,—дык у агульных рысах ён блізкі да Калажанскае царквы, што дазваляе, можа, па сыстэме накрыцьця дапушчальна аднесці апошнюю да пяцікумпаловага, аналёгічнага Чарнігаўскаму сабору, тыпу. Пры гэтым, конструкцыя Чарнігаўскага сабору, а значыцца і Калажанскае царквы, можа быць зьведзена да тыпу малаазійскае кумпальнае базылікі³⁾; апроч альтарнае часткі, калажанскі плян, напрыклад, мае некаторыя супольныя рысы з царквою Апосталаў у Солуні, якая належыць да VII стагодзьдзя. Аднак, не вы-

1) Некрасов: Византийское и русское искусство, стар. 95.

2) Грязнов, стар. 9.

3) Некрасов: Византийское и русское искусство, 55.

ключаетца магчымацьць знаёмства будаўнікоў Калажанскае царквы таксама і з тымі ці іншымі каўкаскімі ўзорамі з ліку помнікаў армяна-грузінскае архітэктуры; паказвалі, напрыклад, на царкву ў Лехне (Соук-Су) у Абхазіі, як на магчымы першаўзор Калажанскае будовы¹); і запраўды, пры параўнаньні плянаў гэтых будынкаў выяўляюцца сьляды бясспрэчнага падабенства, як у разьмеркаваньні першае пары ўсходніх слупоў, незалежна ад кумпальнае сыстэмы, надвычайна блізка да паміжапсідных сьценак, так і ў конструкцыі прытвору, адзеленага ад асноўных нэфаў царквы ня цэльнаю сьцяною, але толькі слупамі падоўжанае ў папярочным кірунку формы, што сустракаецца, паміж іншым, таксама і ў першапачатковых смаленскіх будовах на Сьмядыні. Але ў некаторых дэталях ёсьць і вядомая розьніца: перш за ўсё, у царкве ў Лехне чатыры сярэднія слупы крыху пасунуты ў кірунку да ўсходу, так што кумпал тут не займае цэнтральнага месца; далей, надворныя фасады царквы зусім гладкія і нутраныя слупы ані чым не адзначаны знадворку; з усходу-ж мury канчаюцца невялікімі простымі кутамі, усьлед за якімі толькі пачынаюцца параўнальна нязначныя выступы бакавых паўкрузьні; нарэшце, царква ў Лехне абстаўлена з трох бакоў чатырохкутнымі крытымі прытворамі (як у Смаленску— Яна-Багаслоўская і Сьвірская царквы), што надае ёй у пляне быццам крыжападобную форму, ня глядзячы на ясна выяўлены базылікальны характар асноўнае прасторы. Часткова набліжаецца плян Калажанскае царквы таксама і да храму ў Піцундзе, хоць у апошнім вытрыманы крыху іншыя прапорцыі, асабліва ў разьмеркаваньні слупоў і кумпалу. Але бліжэйшымі аналягіямі застаюцца ўсё-ж солунская царква Апосталаў і царква ў Лехне, што сьведчыць аб пэўным уплыве з боку ўсходніх узораў,—праўда ня выключным, бо і аб гэтых апошніх ні ў якім разе нельга сказаць, каб яны зьяўляліся поўнымі першаўзорамі Калажанскае царквы.

Пераходзячы да дэталей, трэба ў першую чаргу адзначыць арыгінальную конструкцыю альтарнае часткі. Бакавыя апсіды маюць падвойныя сьценкі, паміж якіх знаходзяцца праходы і драбіны, што вялі калісьці ў асобныя памяшканьні, зробленыя над альтарнымі скляпеньямі. У паўночнай апсідзе такі праход пачынаецца каля самае асновы яе, з праходу паміж бакавою і асяродкаваю апсідамі, і цягнецца як па ўсёй паўкрузьніне, так і ў частцы паўночнае сьцяны да паловы другой лапаткі. Пачатак праходу ў паўднёвай апсідзе, з прычыны яе частковага зруйнаваньня, вызначыць немагчыма; у паміжапсіднай сьценцы ён канчаецца тупіком. Такая конструкцыя бакавых апсід зьяўляецца

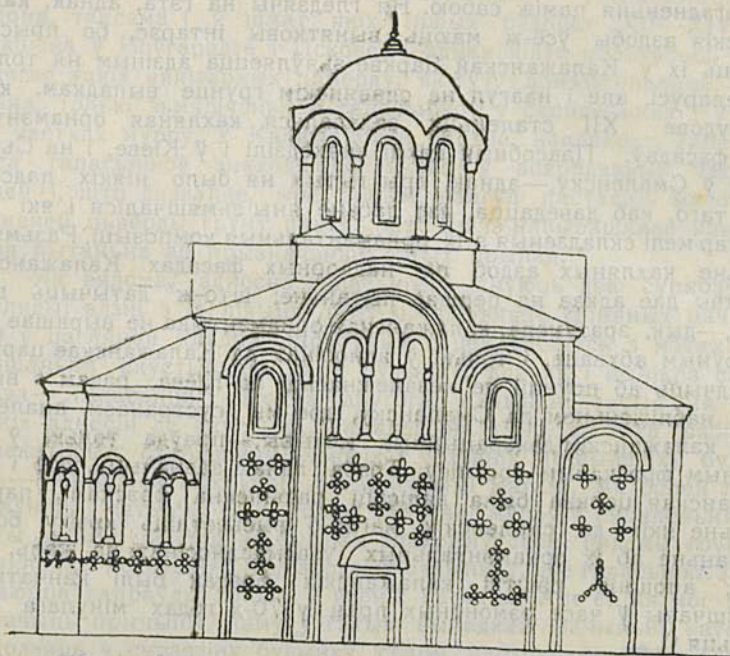
¹) Напр., Грязнов, стар. 4. Плян царквы ў Лехне, гл. Кондаков и Толстой: Русские древности в памятниках искусства, вып. IV, мал. 48.

цалкам арыгінальнай і апроч Калажанскае царквы нам больш нідзе невядома. Трэба зазначыць, што наагул якія-небудзь драбіны ў альтарных частках будаваліся надзвычайна рэдка; нешта падобнае мы бачым, напрыклад, у бізантыцкай царкве Ірыны 532 г.; але ў гэтым выпадку простакутныя бакавыя апсіды з адцятымі ў кірунку да асяродкавае апсіды касымі кутамі пры дапамозе выступаў і слупоў падзяляюцца на дзве асобныя часткі, з якіх усходнія зьяўляюцца спецыяльна прызначанымі для змяшчэння драбін, заходнія-ж граюць ролю афравальніка і дзяканіка, злучаючыся праходамі з асяродкаваю апсідая. Такім чынам, аналагічны прынцып, што і ў Калажанскай царкве, г. зн. змяшчэнне драбін у альтарнай частцы будынку, выяўлены тут пры дапамозе зусім іншай канструкцыі.

Горняя частка Калажанскае царквы, як мы ўжо зазначалі, зусім не захавалася. Адсутнасць скляпеньняў, а таксама старадаўняе цаглянае кладкі ў горніх частках муроў, не дазваляе з дакладнасцю аднавіць першапачатковую форму яе накрыцця. Слупы і лапаткі, якія яшчэ існуюць нанутраных і надворных мурах, падмаюцца ня вышэй за асновы скляпеньняў, прычым на гары чатырохкутных частак асяродкавых слупоў можна заўважыць толькі рэшткі дугападобных выгінаў, звернутых у напрамку да бакавых муроў. Але можна, ня мыляючыся, прыпусціць, што паміж слупамі і бакавымі мурамі былі перакінуты паўцыркульныя аркі, на якія абапіраліся карабовыя скляпеньні, а таксама падкумпальны барабан, ці нават барабаны, у выпадку, калі аналагічна Чарнігаўскаму сабору або солунскай царкве Апосталаў тут была пяцікумпаловая сістэма. Самае накрыццё было, напэўна, па закамарах, прычым асяродкавая кубічная частка, г. зн. асноўны масыў будынку, была крыху падвышана ў параўнанні да больш нізкіх альтара і прытвору. Вартым увагі ў гэтым сэнсе трэба прызнаць праект рэканструкцыі Калажанскае царквы, зроблены Горнастаевым¹⁾, дзе досыць удала закругленыя закамары размешчаны толькі на сярэдніх палёх у той час як іншыя часткі маюць скатныя пакрыцці, што зьяўляецца бліжэй да некаторых каўкаскіх узораў, а з ліку беларускіх помнікаў—да смаленскай Сьвірскай царквы. З другога боку, аднак, па падабенству да вышэйпамянёных намі прыкладаў з Лехны і Піцунды не выключаецца таксама і магчымасць рэканструкцыі перакрыцця Калажанскае царквы і па базылікальным тыпе, г. зн. нахшталт двохскатных або плоскіх дахаў,—хаця падобнае прыпушчэнне і меней праўдападобна.

З ліку іншых дэталей асабліва цікаўнай зьяўляецца орнаментацыя надворных бакоў царквы ў дольных частках муроў і

¹⁾ Памятники древней русской архитектуры, изд. Академией Художеств, вып. VI, аркуш 1.

Проект рэканструкцыі Калажанскае царквы ў Горадні.
Паўночны фасад.

(Па і. Горнастаеву).

лапатак. Роўная паверхня сьцен, складзеных з правільных шэрагаў цэгля, аздоблена шматлічнымі устаўкамі з рознакаляровых паліваных кахляй, у формах якіх сустракаюцца простакутнікі, квадраты, ромбы, трапэзы, кругі і іншыя геаméтрычныя фігуры. Злучаныя ў сваю чаргу ў выглядзе многакутнікаў і крыжоў. Формы гэтых крыжоў набліжаюцца да бізантыцкіх і ўсходніх узораў, прычым найболей часта сустракаюцца крыжы з закругленымі канцамі (аналёгічныя фрэскам Барысаглебскае царквы на Сьмядыні ў Смаленску), а таксама складзеныя з пяці квадратаў, злучаных разам сваімі кутамі. Кахляныя аздобы багата запўняюць як усе вольныя часткі сьцен, прыблізна да паловы іх вышыні, так і прамежкі паміж вокан. У дольніх частках сьцен, а таксама на лапатаках, да іх далучаюцца досыць вялікія, рознае велічыні і колераў, гранітавыя каменні, няправільнае формы, але гладка абчэсаныя і адшліфаваныя. Каменні гэтыя размешчаны ў роўных шэрагах, і разам з кахлямі як-быццам падмяняюць да вядомай ступені тыя мармуровыя і алябаstrавыя аздобы, якія ўжываліся ў Бізантыі і на Ўсходзе хоць яны і значна слабей за тыя як па складанасьці арнаментальных мотываў, так і ў сэнсе

Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва.

іх узгаднення паміж сабою. Ня гледзячы на гэта, аднак, калажанскія аздобы ўсё-ж маюць вынятковы інтарэс, бо прысутнасць іх у Калажанскай царкве зьяўляецца адзіным ня толькі ў Беларусі, але і наагул на славянскім грунце выпадкам, калі ў будове XII стагоддзя захавалася кахляная арнаментыка фасадаў. Паасобныя кахлі знаходзілі і ў Кіеве, і на Сьмядыні ў Смаленску,—аднак, пры гэтым ня было ніякіх падстаў для таго, каб даведацца, дзе ласьне яны змяшчаліся і які характар мелі складзеныя з іх арнаментальныя кампазіцыі. Размяшчэнне кахляных аздоб па надворных фасадах Калажанскае царквы дае адказ на першае пытаньне; што-ж датычыць другога,—дык, зразумела, калажанская арнаментыка не вырашае яго ў поўным абхваце, і толькі ў адносінах да Калажанскае царквы сьведчыць аб поўнай яе незалежнасці ад Кіева, разам з вядомым набліжэннем да Смаленску, дзе мы сустракаем аналягічныя калажанскім дэкарацыйныя мотывы,—праўда толькі ўнутраным фрэскавым росьпісу. Трэба, аднак, зазначыць, што і Калажанская царква была калісьці расьпісана фрэскамі, параўнаньне якіх да смаленскіх магло-б высветліць крыху болей пытаньне аб іх арнаментальных узаемаадносінах; на жаль, аднак, апошнія рэшткі калажанскіх фрэсак былі канчаткова зьнішчаны ў часе рэмонтных прац у 70-х гадах мінулага стагоддзя¹⁾.

Затое добра захавалася іншая, ня меней цікаўная і характэрная асаблівасьць нутранага ладу Калажанскае царквы, а ласьне—шматлічныя галасьнікі, закладзеныя ў тоўшчы першапачатковых муроў, пачынаючы з вышыні 1,5 мэтраў ад падлогі і канчаючы вокнамі, а таксама ў арцы пад драбінаю, што знаходзіцца ўсярэдзіне бакавое апсіды²⁾. У размяшчэнні гэтых галасьнікоў наглядаецца вядомая правільнасць: яны ўмацаваны строга паземна, з такім разрахункам, каб іх адтуліны дакладна супадалі з паверхняю сьцен; у частках з болей значнымі плоскімі паверхнямі яны расплянаваны ў шахматным парадку правільнымі паземнымі радамі з адлегласьцю ў 35 сант. паміж радаў і 31 сант. паміж адтулін асобных начыньняў³⁾; у тых-жа мясцох, дзе плоскія паверхні малыя, як, напр., на лапатках, або там, дзе сьцены абмежаваны крывымі роўніцамі, як, напр., у альтарных апсідах,—правільнасць гэтая зьнікае, і размяшчэнне галасьнікоў задавальняе ня столькі запатрабаваньням сымэтрыі, колькі відавочнаму імкненьню запоўніць імі як-мага большую частку данае паверхні⁴⁾. У апошніх адносінах Калажанская царква наагул ня ведае сабе роўнай, бо хоць галасьнікі і не

¹⁾ Грязнов, *op. cit.*, стар. 10.

²⁾ Ф. В. Покровский. Виленский Музей Древностей, XX.

³⁾ Грязнов, 7-8.

⁴⁾ Ф. В. Покровский. XX.

зьяўляюцца выключнай яе прыналежнасьцю, і сустракаюцца, як вядома, таксама і ў шмат якіх іншых будовах XII—XIV ст. (асабліва ў Ноўгарадзе і Пскове),—аднак нідзе колькасьць іх не дасягае такіх вялізарных памераў, як тут, і абмяжоўваецца, звычайна, толькі зьмяшчэньнем галасьнікоў у скляпеньнях і ў горніх частках муроў. У Калажанскай царкве, наадварот, галоўная маса галасьнікоў знаходзіцца якраз у асяродкавых частках сьцен¹⁾, што дазваляе, між іншым, наагул паставіць на болей ці меней цвёрды грунт пакуль што яшчэ нявырашанае канчатковае пытаньне аб прызначэньні гэтых прылад.

Як вядома, адносна галасьнікоў існуюць два супярэчныя погляды: адзін з іх лічыць, што зьмяшчэньне гліняных начыньняў у цаглянай кладцы царкоўных сьцен рабілася з мэтай палепшаньня акустычнага ладу будынку, адкуль і вынікла самая назва—„галасьнікі“; згодна другога, начыньні гэтыя ня мелі ніякіх адносін да акустыкі, і аналёгічна таму, як гэта рабілася ў некаторых старадаўня-рымскіх і ўсходніх (індыйскіх) будынках,—ужываліся выключна з тэхнічнымі мэтай, як болей лёгкі будаўнічы матар'ял для горніх частак муроў і скляпеньняў²⁾. Гэты апошні погляд як-быццам знаходзіў сабе вядомы грунт у прыкладах пскоўскіх і наўгародзкіх будынкаў, дзе галасьнікі зьмяшчаюцца запраўды толькі ў горніх частках. Але ён ня мог вытлумачыць прычыны, чаму ў гэтых выпадках начыньні заўсёды выходзяць у сярэдзіну будынку сваімі раструбамі. Прыклад-жа Калажанскае царквы робіць яго яшчэ болей спрэчным, паколькі зьмяшчэньне начыньняў у дольных і ў сярэдніх частках муроў з мэтай іх палягчэньня ня мела-б, зразумела, ніякага сэнсу, а значыцца і прызначэньне самых гэтых прылад у даным выпадку чыста тэхнічным быць не магло. Праўда, у тэй самай Калажанскай царкве ў некаторых мясцох на гары сустракаюцца начыньні або зусім замураваныя, або зьвернутыя сваімі раструбамі ў надворны бок, якія нельга, бясспрэчна, тлумачыць у якасьці акустычных прылад; але гэта паказвае, мабыць, наагул на пэўную магчымасьць падвойнага прыстасаваньня аднальковых начыньняў і для акустычных і для тэхнічных мэт, што ўзгадняе паміж сабой абодва вышэйпрыведзеныя погляды. Першапачаткова, ва ўсходняй і рымскай архітэктуры, начыньні ўжываліся выключна для палягчэньня найменей моцных частак будынку; потым некаторыя з іх маглі быць прыстасаваныя як галасьнікі, для палепшаньня рэзонансу ў тых будынках, дзе ў гэтым сустракалася патрэба. Калажанская царква дае прыклад выразнага падзелу начыньняў згодна іх функцый, прычым адны з іх, у асяродкавых частках сьцен, зьяўляюцца толькі галасьнікамі,

1) Магчыма, зразумела, што першапачаткова падобныя-ж галасьнікі былі і вышэй, г. зн. у скляпеньнях, у цяперашні час зруйнаваных.

2) Н. В. Покровский. Церковная археология, стар. 157-158.

другія-ж, у горніх частках, служаць, магчыма, і тэхнічным мэтам. У процілегласьць ёй, у наўгародзкіх цэрквах XIII-XIV сталеццяў абедзьве гэтыя функцыі, звычайна, зьліваюцца, так што адны і тыя-ж начыньні адначасова служаць для абодвух мэт, будучы зьмешчаны ў горніх частках муроў і ў скляпеньнях.

Трэба зазначыць, аднак, што складаная сыстэма калажанскіх галасьнікоў ня мае беспасрэднае сувязі з якім-небудзь пэўным першаўзорам, асабліва на славянскім грунце. Кіеўская і чарнігаўская архітэктура зусім ня ведае галасьнікоў, начыньні-ж наогул сустракаюцца там толькі як вынятак. Так, напр., у 1809 г. пры рэмонце кіеўскага Сафійскага сабору ў пазухах скляпеньняў знайшлі замураваныя з усіх бакоў пукатыя гаршчкі¹⁾, бясспрэчна не галасьніковага характару; таксама падаваліся весткі аб гаршках, якія нібыта калісьці знаходзіліся ў Васілеўскай царкве ў Оўручы²⁾,—але дрэнная захаванасьць гэтых царквы да яе рэстаўрацыі³⁾ пазбаўляе апошняе паведамленьне асаблівае вартасьці. У процілегласьць першапачатковай украінскай архітэктуры, галасьнікі настолькі пашыраны ў царкоўным будаўніцтве Ноўгарада і Пскова, што да апошняга часу іх нават лічылі выключнай прыналежнасьцю толькі гэтай краіны, прычым, аднак, пытаньне аб іх паходжэньні заставалася нявысьветленым⁴⁾. Можна паказаць, напрыклад, на наўгародзкія цэрквы: Добравешчаньня на Мячыне (1179 г.), Спаса-Нярэдзіцы (1198 г.) і Міколы на Ліпне (1292 г.), а таксама на цэлы шэраг маленькіх цэркавак па берагах Чудзкага возера⁵⁾, як на ўзоры закончаных і складных галасьніковых сыстэм. Але ва ўсіх гэтых выпадках галасьнікі разьмешчаны, як мы ўжо зазначалі вышэй, выключна ў горніх частках муроў і ў скляпеньнях⁶⁾, пры гэтым ў колькасьці многа меншай за Калажанскую царкву. Апроч таго, і самыя начыньні значна розьняцца між сабой па сваёй канструкцыі. Папершае, калажанскія галасьнікі маюць большыя ў параўнаньні да наўгародзкіх і пскоўскіх памеры; велічыня іх дасягае 38×20 і 50×38 сант., што перавышае нават самыя буйныя з ліку наўгародзкіх начыньняў. Падругое, у той час як наўгародзкія і пскоўскія галасьнікі маюць выгляд круглых гаршкоў з доўгім горлам і шырокім раструбам⁷⁾,—форма калажанскіх галасьнікоў набліжаецца да антычных амфор, калі пазбавіць

1) В. Стасов. Голосники в древних новгородских и псковских церквах. „Известия императорского Археологического О-ва“, III, 135-136.

2) Археографический Сборник документов по истории Северо-Западного края России. Выд. Виленское Вучэбнае Акругі. Т. IX, стар. VI-X прадымовы.

3) Грабарь. История русского искусства, I, 154, ув. 1.

4) Н. Покровский. Церковная археология, 157-158.

5) Грабарь, II, 237, ув. 1.

6) Стасов, 126.

7) Ibidem, 134 і табл. II, G.

апошнія ручак і адцяць завостраны ніз, змяніўшы яго на плоскае дно.

Апошняя форма значна бліжэй падыходзіць да тых першапачатковых узораў ужывання гліняных начынняў у архітэктурных будовах, дзе гэтыя начыння яшчэ не зьяўляліся акустычнымі прыладамі, і можа якраз з гэтай прычыны калажанскія галасьнікі, у формах сваіх яшчэ непрыстасаваныя спецыяльна для акустычных мэт, павінны былі зьявіцца ў амаль што надмернай колькасьці, чаго мы не наглядаем у наўгародзкіх цэрквах, дзе коубападобная форма галасьнікоў зьявілася, мабыць, вынікам ужо больш дасканалася распрацоўкі спецыяльнай сыстэмы рэзонатараў¹⁾. У гэтых адносінах, бясспрэчна, нельга згадзіцца з поглядамі некаторых аўтараў, якія паказваюць на Калажанскую царкву, як на адзін з найлепшых узораў акустычнага ладу будынку²⁾; хутчэй у даным выпадку мы маем, наадварот, адну з самых першых і далёка яшчэ не дасканалых спроб спецыяльнага прыстасавання гліняных начынняў з мэтай павялічэння рэзонансу, якое толькі пазьней было палепшана і належным чынам распрацавана часткова ў Смаленску (Сьвірская царква), але галоўным чынам у наўгародзкіх і пскоўскіх конструцыях.

Таксама няма падстаў, каб згаджацца і з іншымі аўтарамі³⁾, якія выводзяць царкоўныя галасьнікі наагул з тых досыць складаных акустычных прылад антычных тэатраў, аб якіх памінае Вітрувій, і вызначаюць магчымую сувязь з імі праз пасярэдніцтва Рыму і Бізантыі,—бо ў гэтых апошніх галасьнікоў у сьціслым сэнсе гэтага слова, г. зн. начынняў, прызначаных для акустычных мэт, ніколі ня было. У Рыме мы сустракаем толькі перанятую з Усходу конструцыю кумпалоў з гліняных гаршчкоў або амфор, найболей старадаўнія прыклады чаго мы бачым у цырку Максэнтые⁴⁾, а таксама ў храме Minerva Medica 263-268 г.⁵⁾. У VI стагодзьдзі аналёгічны прыём пераходзіць у Равэнну, дзе, злучаючыся з бізантыцкімі архітэктурнымі конструцыямі, ён паўтараецца у цэрквах San-Giovanni in fonte⁶⁾ і San-Vitale⁷⁾, а яшчэ пазьней, ужо ў романскіх будовах, ён сустракаецца часам у Францыі (Арль), у Гішпаніі і нават у Швэцыі.

1) Альбо „глушыцеляў“, паколькі самая істота акустычнага эфэктыва галасьнікоў зусім яшчэ ня высветлена.

2) Напр., Грязнов, стар. 9.

3) Стасов, *op. cit.*, а таксама Н. Покровский, Грязнов і інш.

4) *Handbuch der Architektur v. Essenwein*, II, 3 (1), стар. 78-80.

5) *Ibidem*, стар. 55-57.

6) *Ibidem*, стар. 79-80, мал. 91.

7) Соггоуер. *L'Architecture romane*, 118-119. Флетчер. *История архитектуры*, вып. II, стар. 240, табл. 83, Д.

Але ва ўсіх гэтых выпадках начыньні зусім не зьяўляюцца акустычнымі прыладамі, і зусім ня зьвязаны з памянёнымі Вітрувіем конструкцыямі; яны ўжываюцца тут выключна ў якасьці лёгкага будаўнічага матар'ялу, прычым вельмі часта маюць звычайную форму амфор (нават цалком, г. зн. з ручкамі), з якіх сьпіральна складзены горнія часткі кумпалоў, з прамежкамі, залітымі цэментнай рашчынай¹⁾. Магчыма, праўда, што якраз з гэтай конструкцыі і разьвілася ў далейшым сыстэма галасьнікаў, шляхам расчыненьня некаторых начыньняў сваімі раструбамі ў сярэдзіну будынку; але пэўных вестак аб гэтым няма, і ў кожным выпадку ані ў заходня-эўрапейскай, ані ў бізантыцкай архітэктуры падобных прыкладаў мы зусім ня ведаем²⁾; таксама і на славянскім грунце—у кіеўскай Сафіі, найболей блізкай да бізантыцкіх першаўзораў, знойдзеныя начыньні былі цалком замураваны, і значыцца таксама не зьяўляліся галасьнікамі.

З ліку вядомых нам помнікаў ласьне Калажанская царква ўяўляе сабой адзін з першых прыкладаў іншага разьмяшчэньня, і разам з тым іншага, г. зн. акустычнага скарыстаньня начыньняў. Зразумела, няма магчымасьці вызначыць, ці тут была ўпяршыню распрацавана гэтая новая конструкцыя, ці можа яна зьявілася толькі паўтарэньнем нейкіх ранейшых, да цяперашняга часу не захаваных першаўзораў; але ў адносінах да крыніц яе надзвычайна цікава, што форма калажанскіх галасьнікаў больш за ўсё набліжаецца да равэнскіх амфор,—у той час як кіеўскія, напрыклад, начыньні маюць зусім іншую форму, болей блізкую да звычайных гаршкоў, што выключае магчымасьць зьвязаць у гэтых формах Горадню з Кіевам, і праз яго з Бізантыяй. Хутчэй калажанская галасьніковая сыстэма, калі не цалком, дык часткова, магла мець заходняе паходжэньне, прычым перш за ўсё гэтая конструкцыя была занесена ў Горадню, потым перакінулася ў Смаленск, і перайшла нарэшце ў Ноўгарад і Пскоў, дзе дасягнула найболей поўнага свайго разьвіцьця³⁾.

¹⁾ Пар., напрыклад, конструкцыю San-Vitale, а таксама ў надгробку Галлы Пляцыды. А Springer. Handbuch der Kunstgeschichte, II, 42, мал. 53.

²⁾ Паказаньні Ф. Покровскога на капліцу сьв. Бардульфа, а таксама на царкву сьв. Уласа ў Арле („Виленьскі Музей Древностей“, XX, 1-2.) яшчэ патрабуюць правэркі.

³⁾ У пытаньні аб сувязі тагачаснае Горадні з захадам пэўнае значэньне можа мець знойдзены ў Калажанскай царкве lavarium (aquamanile) у выглядзе коньніка з груба апрацаванае бронзы, паколькі падобныя прадметы часта сустракаюцца ў романскіх царквах Нямецчыны, дзе пачынаючы з XI стагоддзя яны вырабляліся ў спецыяльных майстэрнях у ваколіцах Аўсбургу. Пар. Н. Кондаков. Императорский Эрмитаж. Указатель отделения Средних Веков и эпохи Возрождения. СПб. 1891. Стар. 227-228.

Крыніцы.

1. З рукапісу кіеўскага Міхалаўскага ма-
настыра: „Лѣта 6649 Ростиславъ Мстиславичъ устрои градъ вели-
кій Смоленскъ и церковь созда святого Спаса верхъ Смядыни и град Мсти-
славль на вехре. Онъ же созда И княжения его 6 лѣтъ¹⁾ было. Лѣта 6650
августа 15 индикта 13 освятися церковь святяя Богородица внутри града
Смоленска отъ Мануйла перваго епископа града Смоленска. Лѣта 6746²⁾
Давидъ Ростиславичъ созда церковь на пристани соборъ архангела Ми-
хаила и Бориса и Глѣба на Смядыни. И принисение мощей изъ Вышгорода
и святого Василия церковь созда“. (Описание рукописн. собр., наход.
в Киеве, „Чтения в О-ве Истории и Древностей Российских“, 1897, II, 153,
№ 457/1656).

2 Наўгародскія IV і V летапісы: „Въ лѣто 6653.
Заложи церковь святого Бориса и Глѣба каменноу на Смядынѣ въ Смо-
ленскѣ“. („Полное собрание русских летописей“ выд. Археографічнай Ка-
місії, IV(1), 151; IV(2), 152).

3. Наўгародскі I летапіс пад 6653 годам: „Въ то
же лѣто заложиха церковь камяну на Смядынѣ, Бористъ и Глѣбъ, Смольн-
скѣ“. („Полн. собр. рус. лет.“, III, 10).

4. Ніканаўскі летапіс пад 6653 годам: „Того же
лѣта въ Смоленциѣ заложиха церковь камену святыхъ стратотерпецъ Бо-
риса и Глѣба на Смедынѣ“. („Полн. собр. рус. лет.“, IX, 168).

5) Цьвярскі летапіс пад 6653 годам: „Того же лѣта
заложиха церковь камену на Смядынѣ Бориса и Глѣба въ Смоленську“.
 („Полн. собр. рус. лет.“; XV, 205).

6. Ніканаўскі летапіс пад 6654 годам: „Того же
лѣта здѣлаша чытыре церкви камены: въ Смоленскѣ святыхъ стратотер-
пецъ Бориса и Глѣба на Смедынѣ; а во градѣ святыхъ верховныхъ апостоль
Петра и Павла, и святого пророка Боговидца Ильи, и святыхъ чюдотворецъ
безсребрянникъ Козмы и Дамьяна. Того же лѣта бысть знаменіе на небеси:
солнечныя луча погубоша, а луна кровава“. („Полн. собр. рус. лет.“, IX, 172).

7. Наўгародскі I летапіс пад 6654 годам: „Томъ же
лѣтъ здѣлаша 4 церкви: святую мученику Бориса и Глѣба въ градѣ, свя-
того пророка Ильѣ и святую апостолу Петра и Павла на Хълмѣ, и святую
безмезднику Козму и Даміяна“. (Полн. собр. рус. лет.“, III, 10).

8. Цьвярскі летапіс пад 6655 годам: „Того же лѣта
здѣлаша 4 церкви: святого Бориса и Глѣба въ городѣ, и святого Илію і
святого Петра и Павла, и святого Козьму и Деміана“³⁾ („Полн. собр.
рус. лет.“, XV, 208).

9. Іпацеўскі летапіс пад 6688 годам, пры апі-
саньні сьмерці смаленскага князя Рамана

1) У рукапісу памылка змест 16, бо Расьціслаў Мсьціславіч сеў на
Смаленскае княства ў 6633 (1125) годзе.

2) Відавочная памылка, бо Давыд Расьціславіч памёр у 6705 (1197)
годзе. Орловскім запрапанавана папраўка 6746 на 6696, г. зн. 1188.
„Смоленская старина“, 1, 226.

3) У контексьце гэтае паведамленьне знаходзіцца беспасрэдна пасья
паведамленьня аб прызначэньні наўгародскім пасаднікам Канстантына Мі-
кулініча.

Расъціславіча" „...и созда церковь камену святого Іоана, и украсивъ ю всякимъ строенъемъ церковнымъ и иконы, златомъ и финифтомъ украшены, память сдѣвая роду своему, паче же и души своей оставленіе грѣховъ прося"; („Полн. собр. рус. лет.", II, 123).

10. Іпацеўскі летапіс пад 6705 годам пры апісаньні сьмерці смаленскага князя Давыда Расъціславіча: „Самъ бо сяковъ обычай имѣть: по вся дни, ходя ко церкви святого архистратига Божя Михаила, уже бѣ самъ-создавъ во княжени своемъ, такое же нѣсть в полунощной странѣ, и всимъ приходящимъ къ ней дивитися изряднѣй красотѣ ея, иконы златомъ и серебромъ, и жемчюгомъ, и каменіемъ драгимъ украшены, и всею благодатью исполнена". („Полн. собр. рус. лет.", II, 151).

11. Вакрасенскі летапіс у сьпісе літоўскіх местаў 1506 г.: „... Полтескъ на Двинѣ и на Полотѣ, древянъ, святая Софія камена о седми врьсѣхъ," („Полн. собр. рус. лет.", VII, 240).

12. Летапіс места Віцебску: „Roku 974. Zbiwszy Olha Jacwingow i Pieczungow u przeprowiwszy sie przez Rzeka Dzwine zanocowawszy z woyskiem u upodobawszy gure zalozyła Zamek Drewniany nazwała od rzeki Wildzby Witebskim wymurowala Cerkiew w Wyszniem Zamku Swiennego Michala; A w niznim Zwiastowanie dwa roku zmieszkwawszy od iechała do Kiowa". „Roku 1171. W Polocku xienzna Jefrosinia wymurowala cerkiew Swiennego Spasa u tam mniszko była..." (Рукапіс Віцебскага аддзяленьня Беларускага Дзяржаўнага Музею пад загалоўкам: „Dzieje Miasta Witebska. Spisane z rękopismu Michala Pancernego z roku 1760 przez Stefana Awierkę, z własnymi jego i cusa dodatkami: Teraz na nowo przepisane w Petersburgu r. 1868". Аркушы 6-7).

13. Стара-беларускі летапіс па сьпісе Рачынскага: „По смерти пакъ отца своего князя великии Мингаило собравши войско свое и поидеть на город Полтескъ, ино мужы Полочане которые вѣчемъ справовалися іакъ Великии Новгород и Псковъ, и напервей пришли къ городу их реченому Городѣцу и мужы Полочане собравшыся с полъки своими и стрѣтили их под Городцомъ, и великии бои и сѣчу межъ собою мѣли; и поможеть Богъ великому князю Мингаилу и побил мужей Полочан на голову и город ихъ зъжогъ на имя Городец, и городъ Полтескъ возметъ и зосталъ великимъ княземъ Полоцкимъ, и будучы ему великимъ княземъ Новгородскимъ и Полоцкимъ пановалъ много лѣт и вмер, и оставил по собѣ двухъ сыновъ своихъ одного Скирмонта, а другого Кгинвила, и Скирмонтъ почнеть княжыти на Новогородѣцѣ, а Кгинвил на Полоцку, и поиметь Кгинвилъ дочку у великого князя Тверского у Борыса именемъ Марю для которою ся окрестилъ у Рускую вѣру и дали ему имя Борысь и мѣль с нею сына именемъ Рогволода которого назвал Руским именемъ Василей, и тот Кгинвил реченыи Борысъ вчынилъ город на имя свое на рецѣ Березыни и назвал его Борысов, и будучы ему Русиномъ былъ велми набожон и вчынилъ церковь каменую в Полоцку святое Софьи, а другую святого Спаса девичьи монастыр у верхъ реки Полоты от города у полумилю, а третью церковь монастыр на Бельчыцы святого Борыса и Глѣба". („Полн. собр. рус. летоп.", XVII, 300-301).

14. Варыянт па сьпісе Быхаўца: „...а роумет Гинвилъ дочку у великого князя Twerskoho w Borka imenem Maryiu, dla kotoroiez ochrystylsia w Ruskuiu wiru y dali imia jemu Jurij, y tot Jurij panowal nemono let y umre. A po sobi zostawil syna swoieho Borysa na Polocku, y tot

1) Аналігічнае паведамленне з нязначнымі варыянтамі паўтараецца ў іншых сьпісах, а ласьне: Красінскага (XVII, 232), Архэалягічнага т-ва (XVII, 245), Альшэўскім (XVII, 426-427) і Еврэінаўскім (XVII, 362).

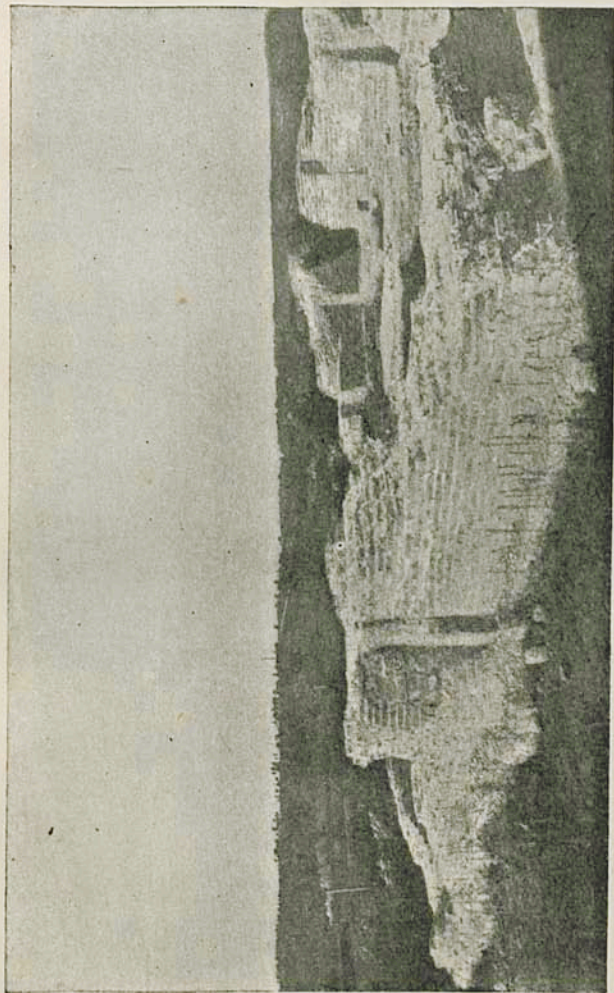
kniaź Borys wczynił horod na imia swoje na reče Berezyni i nazwał jehо Borysow. J buduczny jemu Rusinom był wełmi nabożon, y wczynił cerkow kamenuniu u Połocku swiatoje Sofij. Druhujy swiatoho Spasa, dewic monastyr, u werch reki Połoty ot horoda w połu mili. Tretiuju cerkow monastyr na Belczycy swiatoho Borysa y Hleba". („Полн. собр. рус. лет.", XVII, 479).

15. Хроніка Стрыйкоўскага ўразьдзеле „Boris Ginwiłowicz xiąże Połocki": „Boris xiąże, uczyniwszy ojcowi obyczajem chrześciańskim pogrzeb uczciwy, z wielką sławą i dzielnością rycerską, xięstwo Połockie sprawował. Ten chcąc zostawić po sobie znak wieczny chrześcianstwa, umysł i kościoły ku czci Panu Bogu budować i zmurował naprzód w zamku wysznym cerkiew świętej Sophiae, to jest: mądrości Bożej, obyczajem greckim, jakom sam widział znać iż kosztem nie malym. Na Bielczycy też monaster z wieżami ochędożny i kościół Borissa i Hleba świętych, murem ozdobnie wystawił, czwierć mile, jako mi się zda (bom nie mierzył, tylkom widział) od Połocka. Drugi zaś Dziewicy monastir w wierch rzeki Połoty od zamku puł mile, w którym Kniaź Wielki Moskiewski miał stanowisce swoje, gdy Połocka dobywał; czwarti kościół S. Spassa, zbudował; a na to budowanie przeważnym kosztem aż z Lifland, cegły, wapno, alabaster i insze potrzeby w strugach Dźwiną rzeką wożono". („Kronika Polska Litewska Zmódzka u wszystkich Rusi... Przez Macieja Osostewiciusa Striykowskiego dostatecznie napisana... Drukowano w Krolewcu u Gerzego Osterbergera M. D. LXXXII". Kniha VI, rozdział XII, str. 241).

Л і г а р а т у р а .

1. А. М. Павлинов. История русской архитектуры Москва, 1894.
2. А. М. Павлинов. Древние храмы Витебска и Полоцка. „Труды IX Археологического Съезда в Вильне", т. I, Москва, 1895.
3. А. Некрасов. Византийское и русское искусство. Москва, 1924.
4. И. Орловский. Обозрение Смоленских монастырей на Смядыни в Смоленске и раскопки его развалин. „Смоленская старина", вып. I, ч. I. Смоленск 1909.
5. Е. Н. Клетнова. Доклад Московскому Археологическому Обществу о раскопках на Смядыни, произведенных Смоленской Ученой Архивной Комиссией в 1909 году. „Древности", т. IV, 288—297.
6. Е. Н. Клетнова. О раскопках на Смядыни, произведенных Смоленской Ученой Архивной Комиссией в сентябре 1909 года. (Без назначения месяца и году выданья).
7. С. П. Писарев. Княжеская местность и храм князей в Смоленске. Смоленск, 1894.
8. С. П. Писарев. Памятная книга гор Смоленска. Смоленск, 1898.
9. П. Цветков. Страничка из истории Петропавловской в Смоленске церкви. Смоленск, 1911.
10. „Древности", III, 105—108. (Доклад Никитина и Попова об руинах на Смядыни).
11. А. Сапунов. Полоцкий Софийский собор. Витебск, 1888.
12. А. Сапунов. Древности Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке. 1885.
13. А. Сапунов. Памятники времен древних и новейших в Витебской губ. Витебск 1903.
14. А. Сапунов. Витебская старина. Т. I и V.
15. П. Красавицкий. Памятники церковной старины Полоцко-Витебского края и их охранение. „Полоцко-Витебская старина", кн. I, 1 асобным выданьем: Витебск, 1911.
16. К. Говорский. Исторические сведения о Полоцком Софийском соборе. „Вестник Юго-Западной и Западной России", Февраль 1864, отдел II.

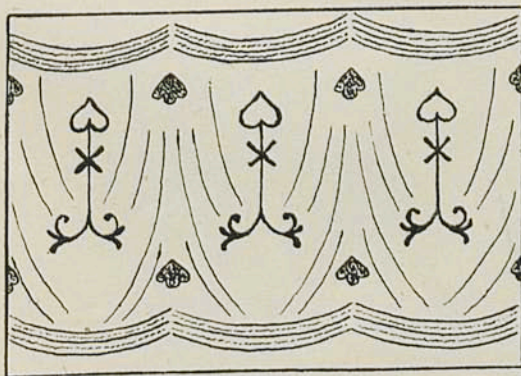
17. К. Г о в о р с к и й. Историческое описание Полоцкого Борисоглебского монастыря „Вестник Западной России.“ 1865. Ноябрь.
18. Н. Ш е р о ц к и й. Софийский собор в Полоцке. „Записки отделения русской и славянской археологии И. Русского Археологического О-ва“, т. X, стар. 77—90, і асобнымі адбіткамі: Петроград, 1915.
19. Памятная книга Витебской губ. на 1865 г.
20. В. Г р я з н о в. Коложская Борисоглебская церковь в гор. Гродне. Вильна, 1893.
21. Памятники древнего русского зодчества изд. Академии Художеств. Петербург. 1900. VI. 1.
22. Замечательности Северо-Западного края, вып. I. Вильна, 1868.
23. Е п. И о с и ф. Коложская в гор. Гродне церковь. Воронеж, 1899.
24. Памятная книга Гродненской губ. на 1866 г. Стар. 7—36.
25. Виленский календарь на 1890 год.
26. Е. О р л о в с к и й. Гродненская старина. Гродна, 1910. Стар. 14—17, 40—42.
27. Археографический Сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной России. (Выд. Виленские Вучэбнае Акругі). Т. IX, стар. VI—X прадмовы.
28. М. Ш ч а к а ц і х і н: Фрэскі Полацкага Барысаглебскага манастыра, у часоп. „Наш Край“, выд. Цэнтральнага Бюро Краязнаўства пры Інстытуце Беларускае Культуры, № 1 за 1925 г., стар. 18—31.
29. Н. И. Б р у н о в: Извлечение из предварительного отчета о командировке в Полоцк, Витебск и Смоленск в сентябре 1923 года. Москва, 1926.
30. І. Х о з е р а ў. Да пытання аб Спасаўскай царкве ў Полацку. Гістарычна-Археалёгічны зборнік № 1, выд. Інстытуту Беларускае Культуры. Менск, 1927.

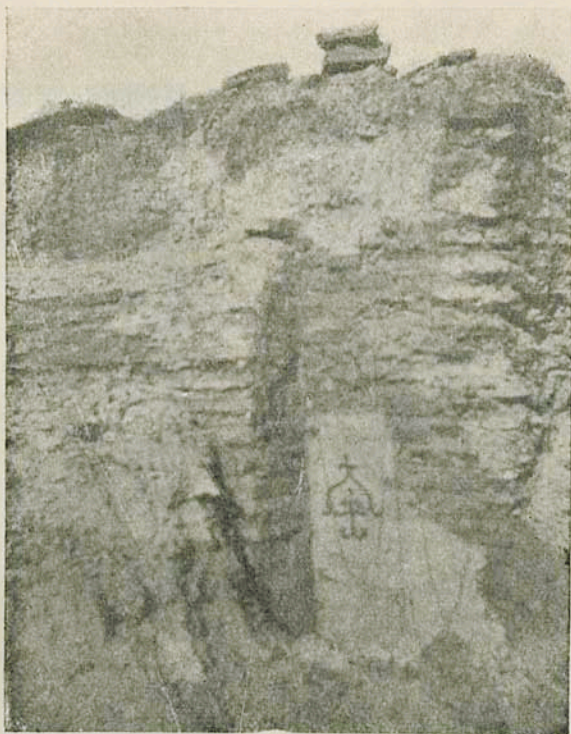
Руїны Спасаўскае царквы на Сьмядыні ў Смаленску. 1141 г.
Фот. Е. Н. Клетной.

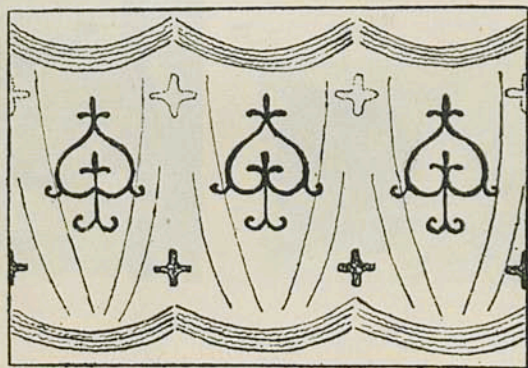
Барысаглебская царква на Сьмядыні ў Смаленску.
Фрэскавы росьпіс на паўднёвай альтарнай сьцяне.
1145-1146 г. (Фот. Е. Н. Клетновой).

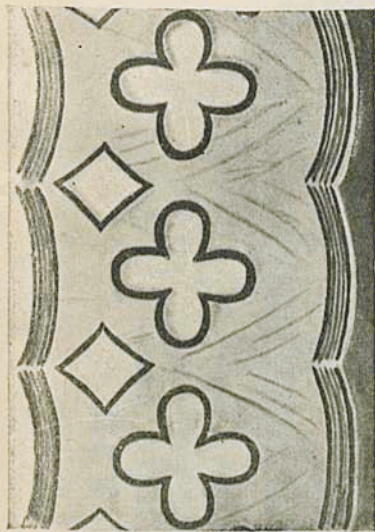
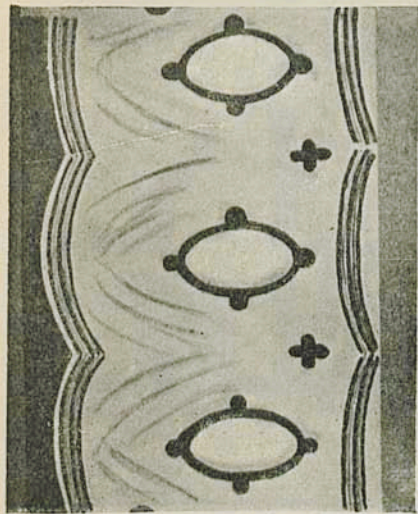
Схэма таго самага росьпісу.

Барысаглебская царква на Сьмядыні ў Смаленску.
Фрэскавы росьпіс у дзяканіку. 1145-1146 г.
(Фот. Е. Н. Клетновой).

Схэма таго самага росьпісу.

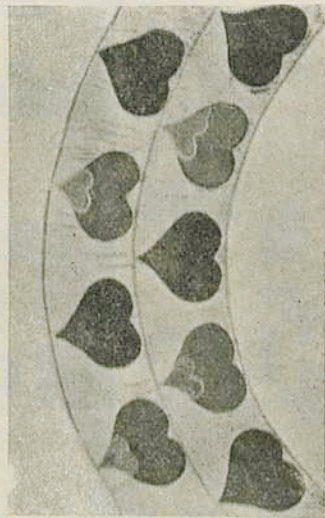

2

1

3

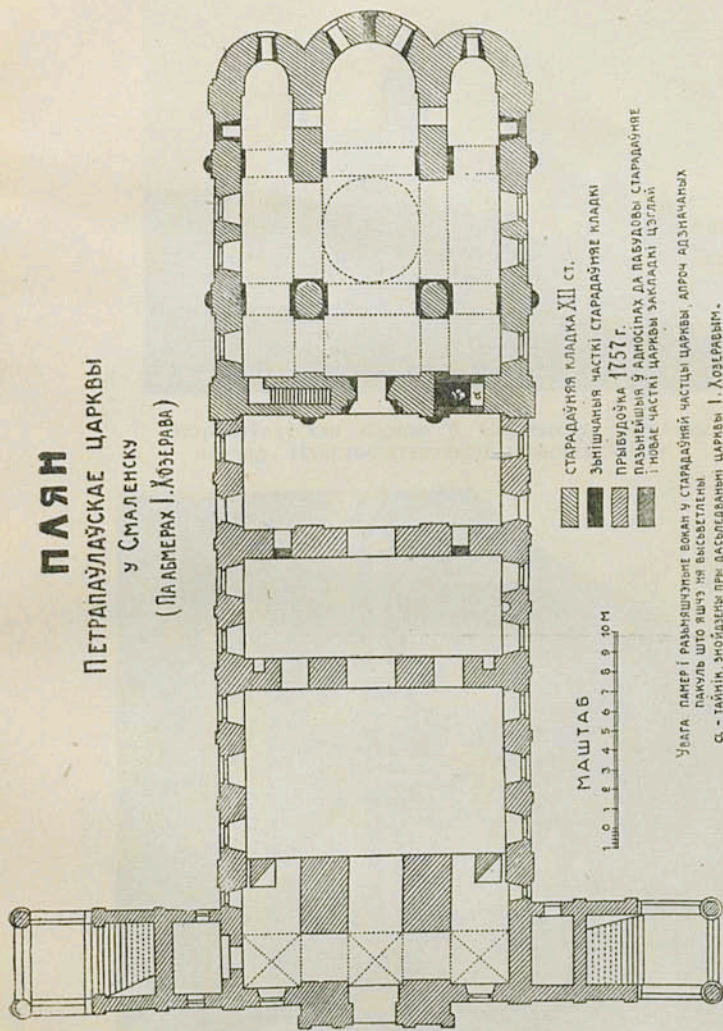
4
 Барысаглебская царква на Сямядні ў Смаленску.
 Фрагменты фрэскавых роспісаў 1145-1146 г. 1-2—у
 афіравальніку, 4—на ступенях горняга месца, 3 і 5—
 на паўднёвай сцяне.

5

(Па зарысёўках Е. Н. Клетновай).

П'ЯН
 ПЕТРАПАУЛАЇСЬКЕ ЦАРКВИ
 у СМАЛЕНСЬКУ
 (ПАВМЕРАХ І. ХОЗЕРОВА)

СТАРДАЇНЬЯ КЛАДКА XIII ст.

ЗНИЩЕНЬЯ ЧАСТІ СТАРДАЇНЬЯ КЛАДКИ

ПРИБУДОВКА 1757 г.

ПОВЕРНЕННЯ У АРХОСІНАХ ДА ПОВУДОВИ СТАРДАЇНЬЯ

І НОВЕ ЧАСТІ ЦАРКВИ ЗАКЛАДАІ ЦЕСЛАЙ

МАШТАБ

1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 м

Увага: панелі і раманшійніе вогни у стардаїній частці царкви, апроч адзначаных панелю што яшчэ не высветлені.

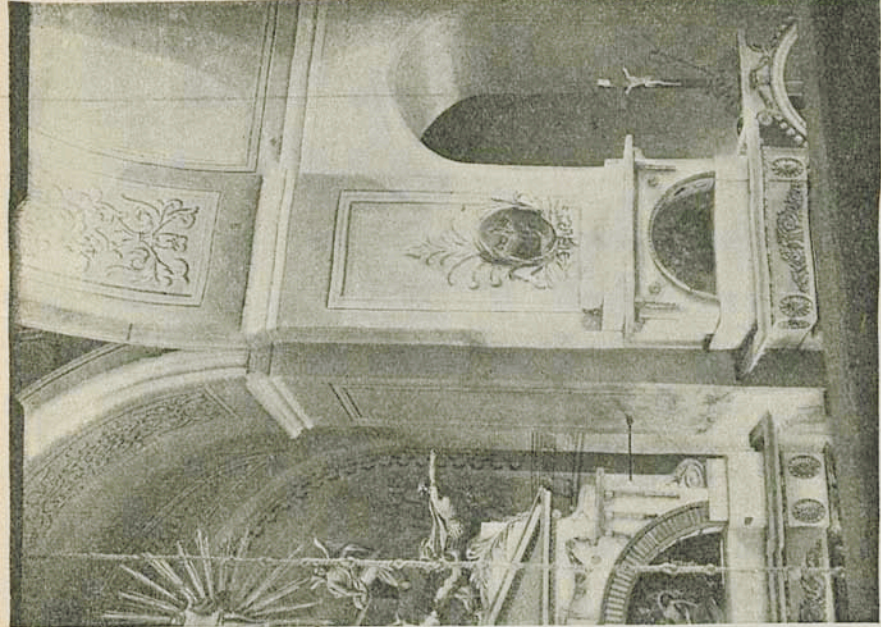
с - тайник, знаходзіцца пры дасьлядванні царкви І. Хозероваім.

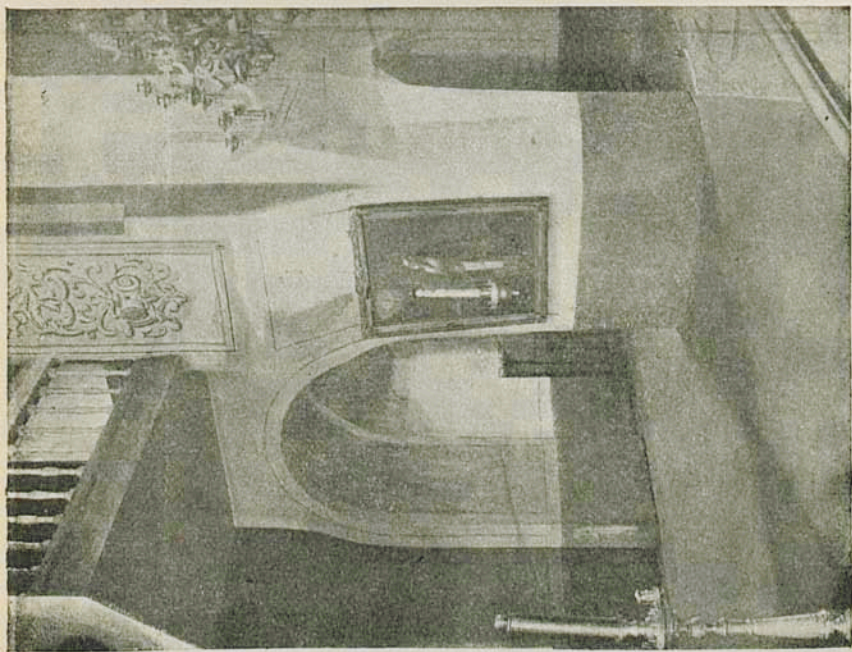
Петрапаўлаўская царква ў Смаленску. Агульны
выгляд. Направа старадаўняя частка XII ст.

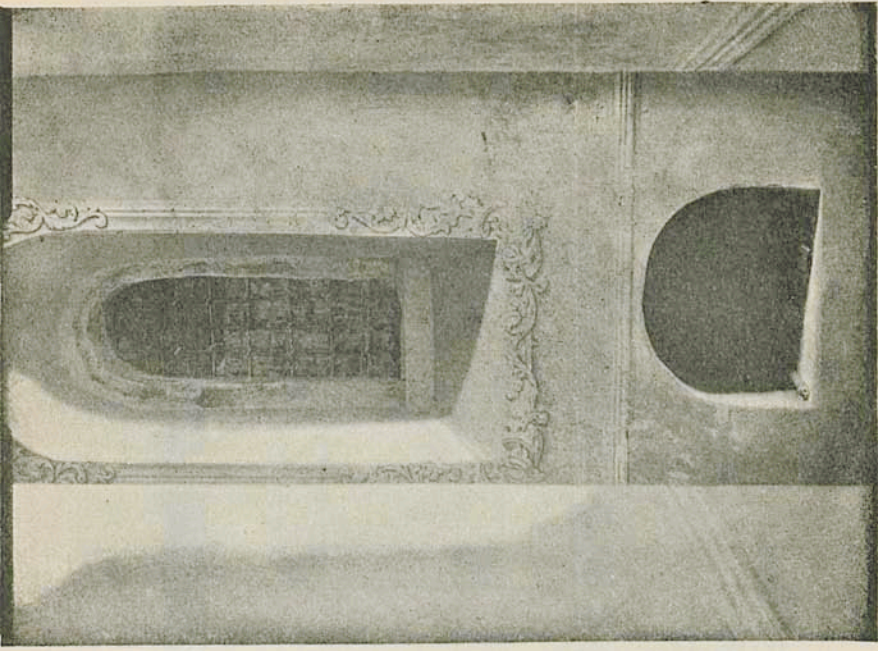
Петрапаўлаўская царква ў Смаленску.
Альтарная частка.

Петрапаўлаўская царква ў Смаленску.
Паўднёва-ўсходні слуп.

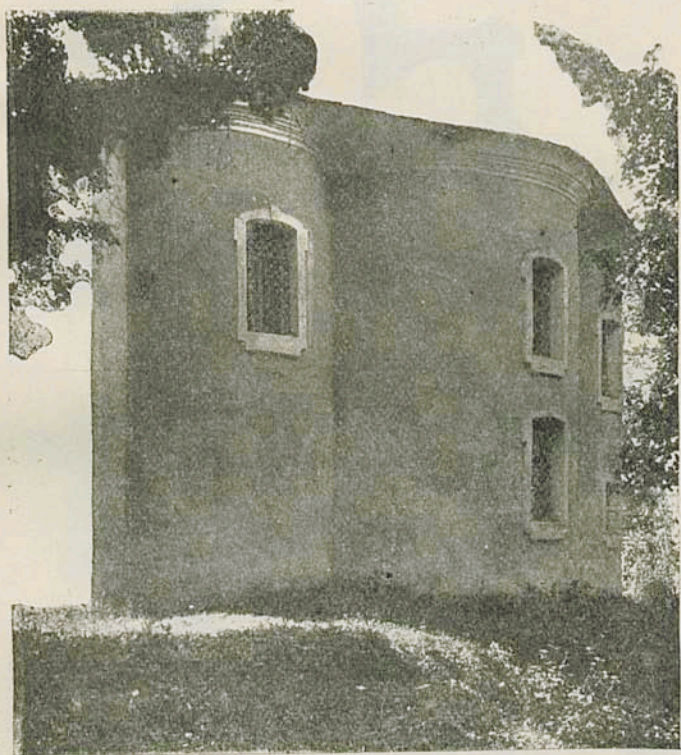
Петрапаўлаўская царква ў Смаленску.
Паўночна-заходні слуп.

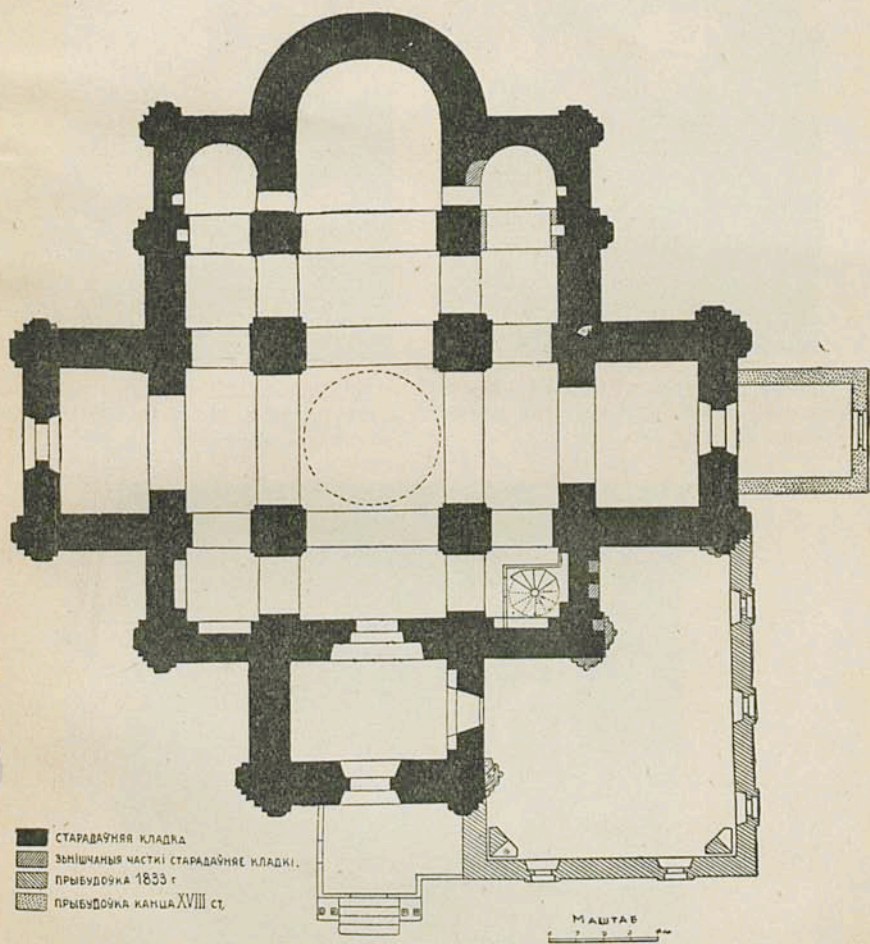
Петрапаўлаўская царква ў Смаленску.
Старадаўняе акно ў афривальніку.

Петрапаўлаўская царква ў Смаленску.
Аркі і парусы пад кумпалам.

Альтарныя апсіды Яна-Багаслоўскае царквы ў Смаленску. XII ст.

Плян Сьвірскае царквы ў Смаленску. 1194 г.

(Па абмерах і. Хозерава).

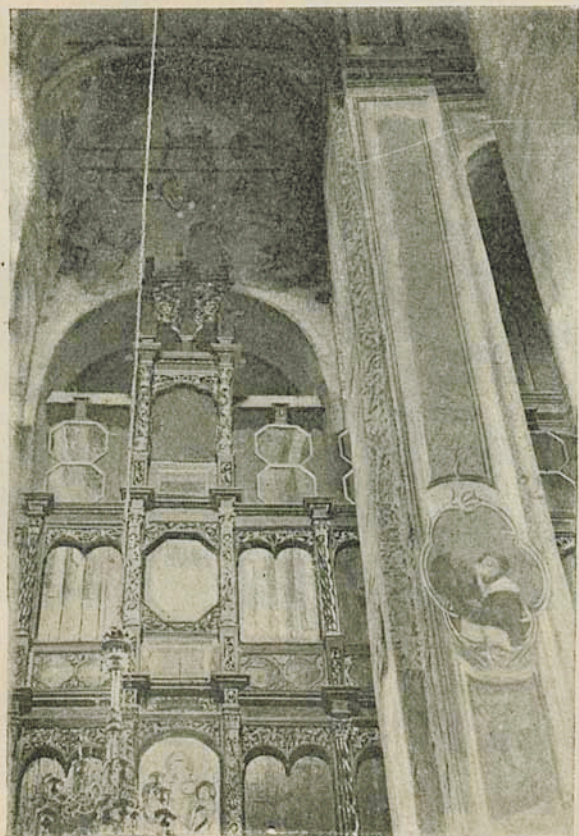
Сьвірская царква ў Смаленску. 1194 г.
Агульны выгляд з паўночнага ўсходу.

Фот. Н. М. Нікольскага.

Сьвірская царква ў Смаленску. 1194 г.
Агульны выгляд з паўднёвага ўсходу.

Фот. Е. Н. Клетновай

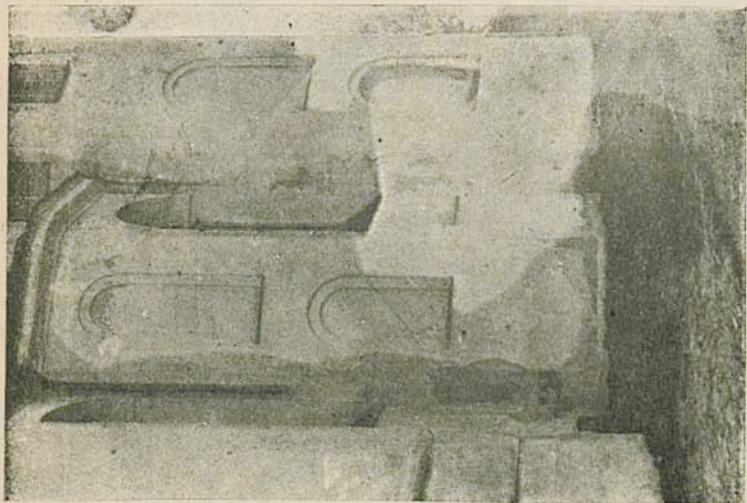

Сьвірская царква ў Смаленску. 1194 г. Усходнія слупы.

Faint, illegible text or markings, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Альгарныя апсіды полацкае Сафіі. XI ст.

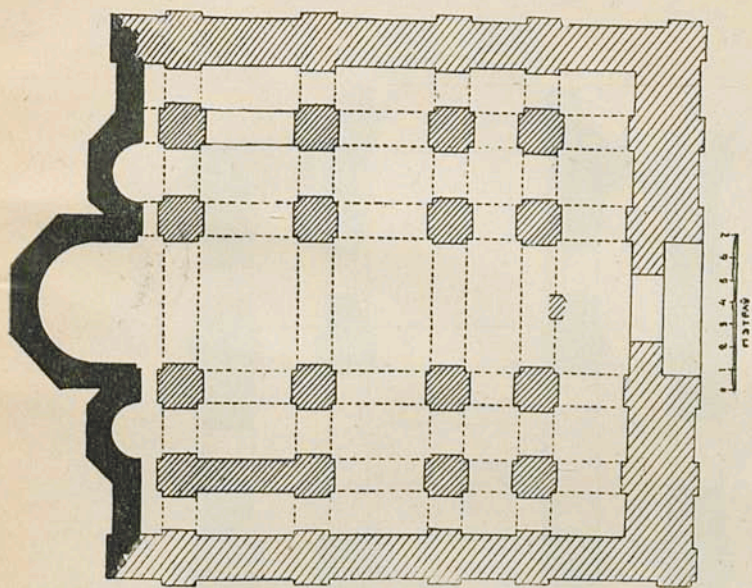
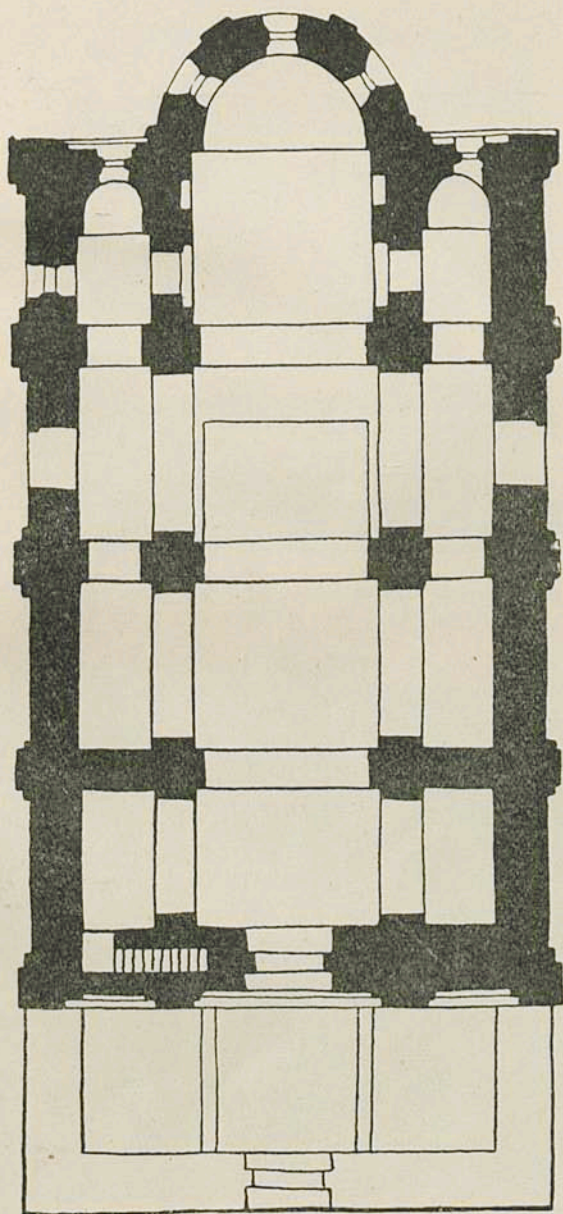
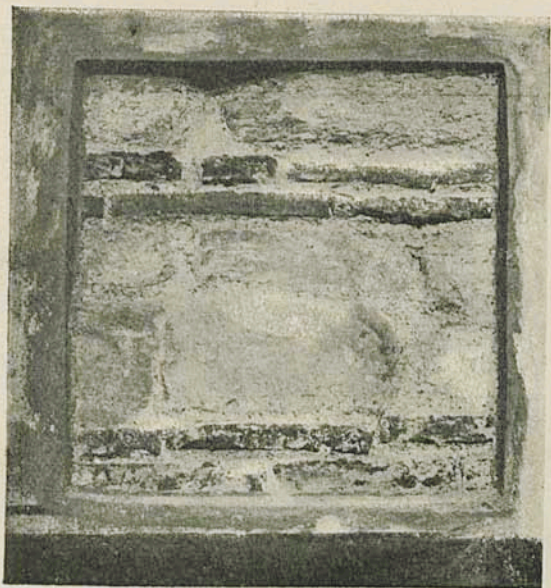

Схема пляну полацкае Сафіі. XI ст.
(Па абмерах аўтара).

Плян царквы Добравешчанья ў Віцебску. XII ст.
(Па А. Паўлінаву).

Царква Добравешчанья ў Віцебску. Старадаўняя
кладка з вапняку і цэглы пад сучасным тынкам.

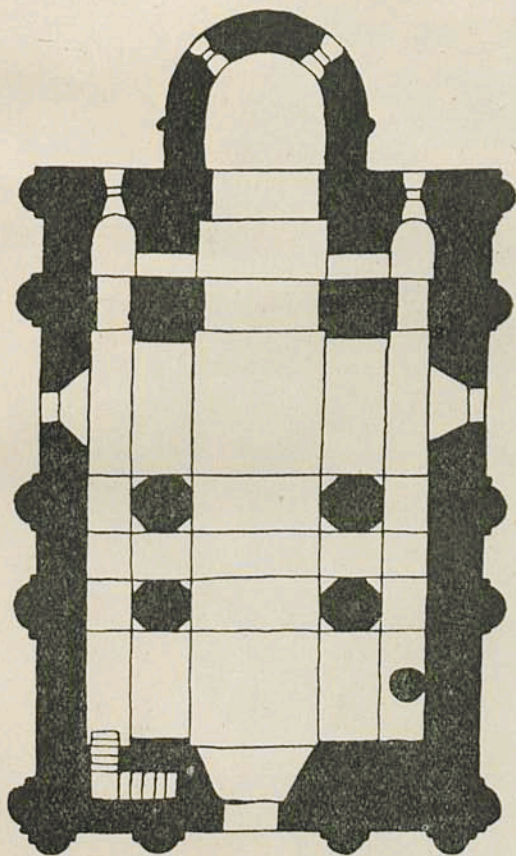
Царква Добравешчанья ў Віцебску. Альтарная частка.

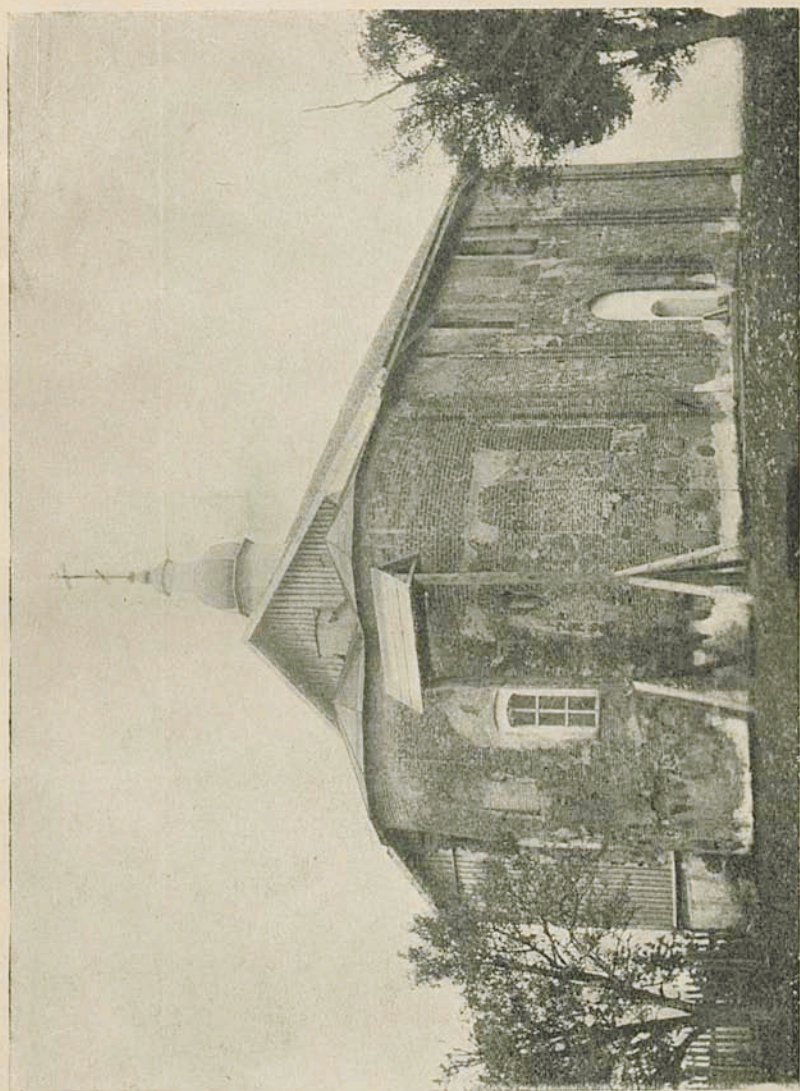
Руіны Барысаглебскае царквы на Бельчыцы ў Полацку. XII ст.

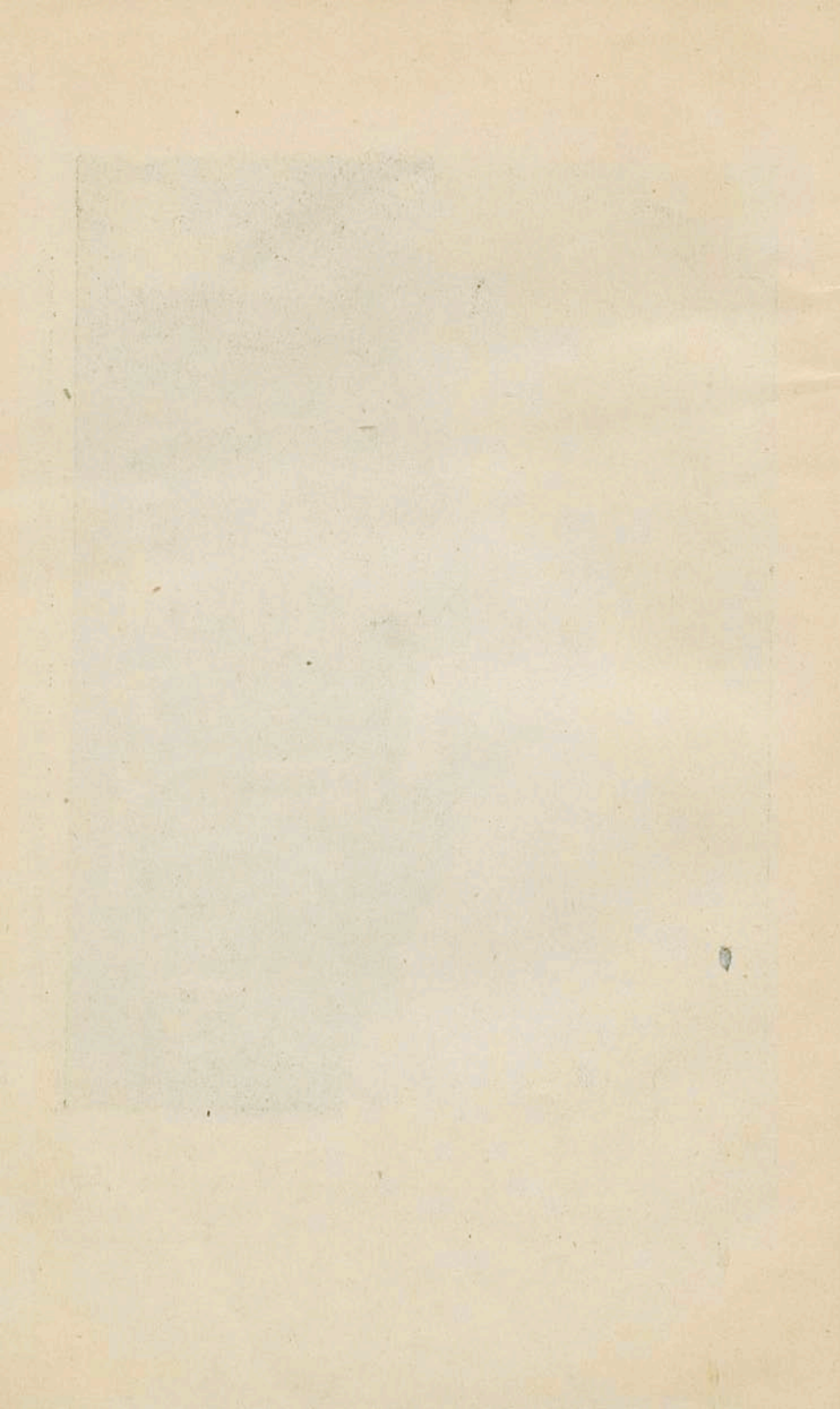
Руіны Пятніцкае царквы на Бельчыцы ў Полацку. XII ст.

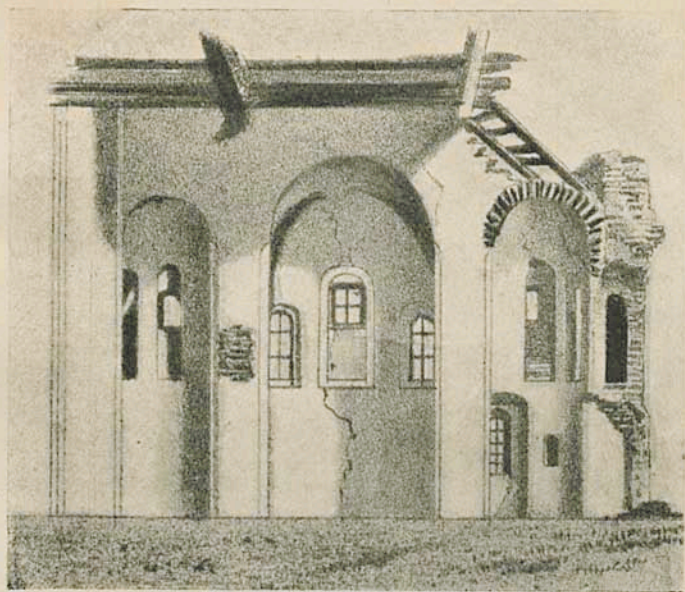

Плян Спасаўскае царквы ў Полацку. XII ст.
(Па А. Паўлінаву).

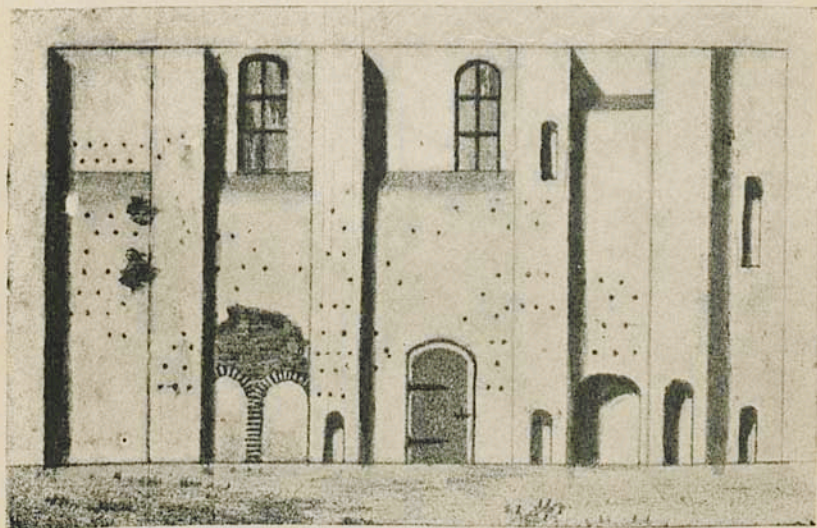

Калажанская царква ў Горадні. XII ст. Агульны выгляд з паўночнага ўсходу.

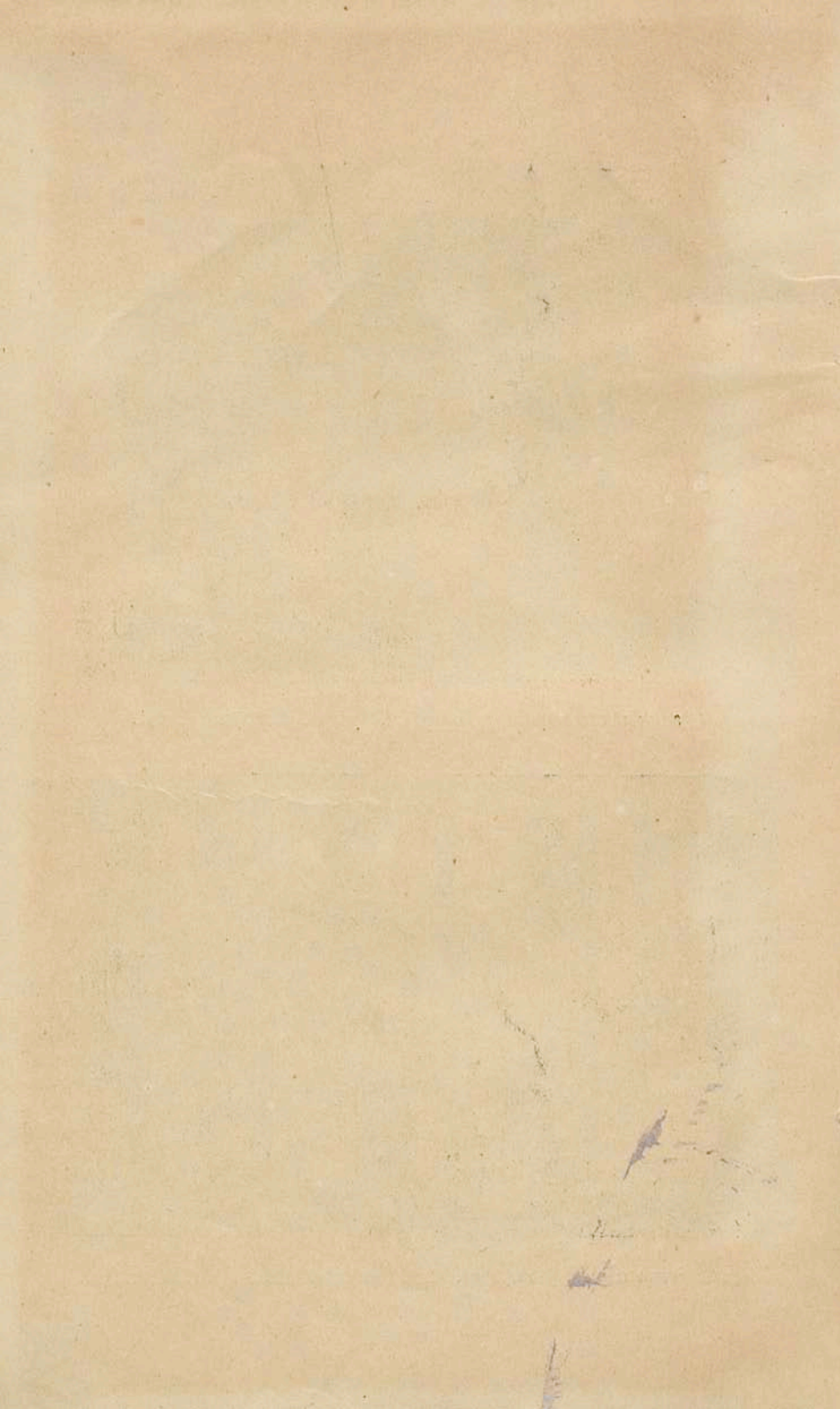

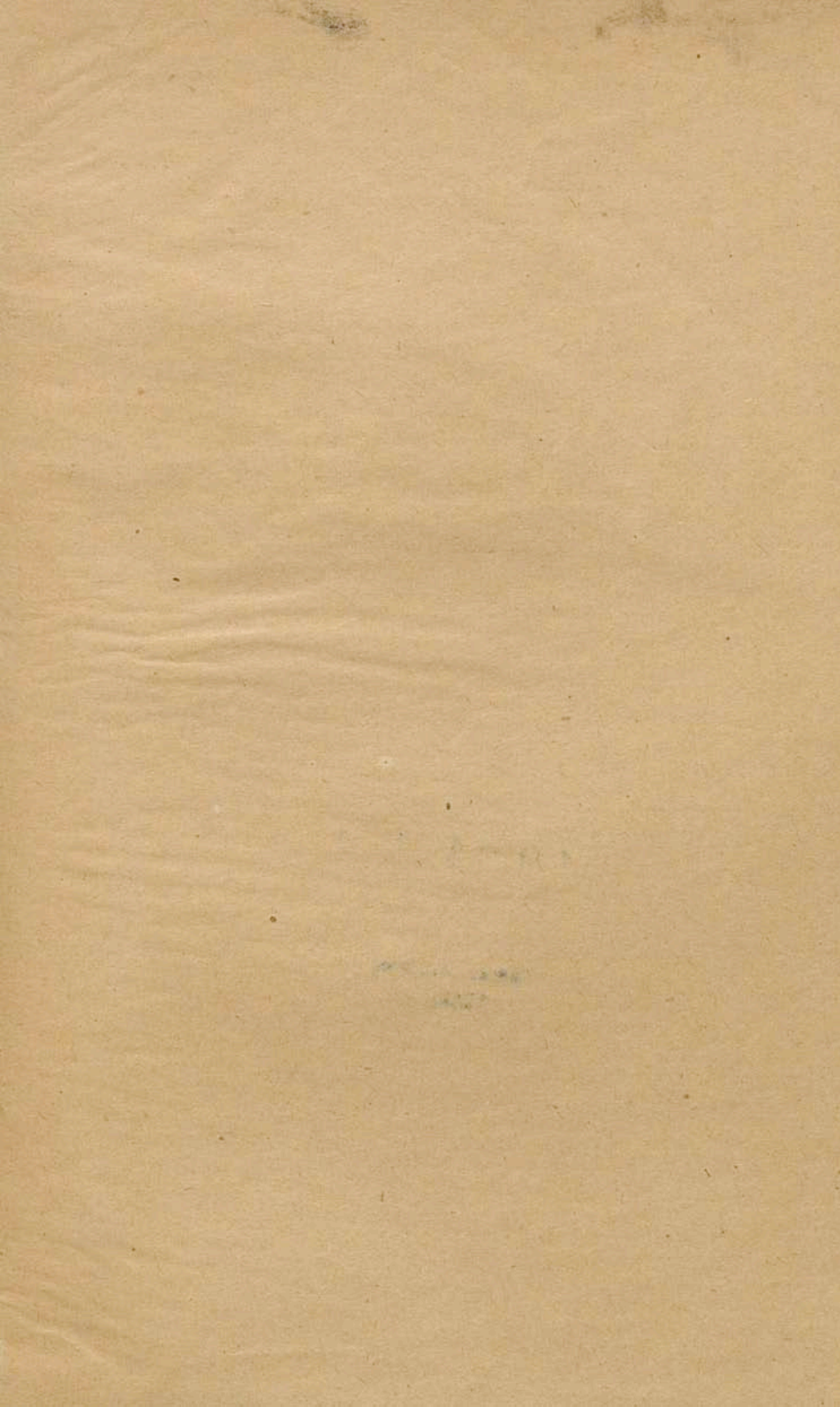

Калажанская царква ў Горадні. Перакрой альтарнае часткі.

Калажанская царква ў Горадні. Схэма баковай сьцяны з галасьнікамі.

4904

Бел. архив
1994 г.

8000000409459